

Pompiliu Teodor

**INTERFERENȚE
ILUMINISTE
EUROPENE**

Editura Dacia

Texte digitizate la Biblioteca Județeană Mureș în cadrul proiectului
"Mai aproape de lectură: biblioteca publică în serviciul studenților".
Proiect realizat cu sprijinul Administrației Fondului Cultural Național.

POMPILIU TEODOR

INTERFERENȚE
ILUMINISTE EUROPENE

CUPRINS

Stadiul actual al cercetărilor iluministe

Nicolae Iorga și epoca Luminilor

Interferențe ale preiluminismului în cultura română

Dimitrie Cantemir și preiluminismul sud-est european

Din istoriografia Contrareforme: *Historica relatio Unionis valachicae*

Ecouri janseniste și galicane în cultura românească

Noi precizări în legătură cu izvoarele lucrărilor bărnăuțiene

Traducerile și prelucrările lui Samuil Micu din opera lui Claude Fleury

Samuil Micu: Traduceri și prelucrări filosofice

Samuil Micu: Orizont istoriografic european

Gheorghe Șincai: Erudiție și istorie

Spiritul revoluției americane, J. P. Brisot și răscoala lui Horea

Opțiuni sociale în mișcarea politică românească din Transilvania în epoca revoluției democratice

Iluminismul politic românesc

Solidarități moderne în societatea secolului al XVIII-lea românesc

Indice

DIMITRIE CANTEMIR ȘI PREILUMINISMUL SUD-EST EUROPEAN

În geografia spirituală a Europei centrale și sud-estice Dimitrie Cantemir și-a câștigat un loc și un nume din cele mai prestigioase. Autor al unor lucrări de amplă rezonanță, principele român a devenit, la hotarul dintre secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, un nume familiar în republica literelor europene și extraeuropene, intervenind adeseori în preocupările unor savanți sau oameni de litere, din care amintim pe Voltaire, Leibnitz, Francke și Cotton Mather, N. Tindal și Büsching. El este desigur semnificativ pentru cultura românească în primul rând, dar și pentru istoria universală datorită ideilor pe care le-a vehiculat. A fost un autor de largă circulație prin întinsa lui operă, de cuprindere enciclopedică și, nu în ultimul rând, pentru că a mijlocit un fertil dialog orient-occident într-o epocă ce purta amprenta mutațiilor.¹

Astăzi, când istoriografia tinde să renunțe la prejudecățile occidente-centrice, la sugestiile unor autori ca Pierre Chaunu, Franco Venturi, Ed. Winter, Peter Gay sau Palmer, pentru a-i cita pe cei mai de seamă, socotim că o nouă apropiere de Cantemir din unghiul demersurilor interpretative mai recente despre secolul al XVIII-lea nu ar fi inutilă. Cu atât mai mult cu cât istoriografia cantemiriană a înregistrat, cu prilejul aniversării a 300 de ani de la nașterea savantului, nu puține contribuții ce au reprezentat reale deschideri spre noi interpretări. Ne gândim în primul rând la ideea unui preiluminism cantemirian pe care o cercetare comparativă îl poate sublinia tot mai evident.²

Autor al unei cărți publicată în engleză, franceză, germană, *Istoria imperiului otoman*, al unei geografii, tradusă și publicată sub patronajul lui Büsching, autoritatea incontestabilă a secolului, al unei opere filosofice cu rezonanță în sud-estul european și orientul apropiat, în sfârșit al unei prime sinteze a istoriei românilor, în același timp un om al reformelor europene, Dimitrie Cantemir s-a făcut de timpuriu ecoul absolutismului împotriva tendințelor oligarhice nobiliare, pentru ca să încheie o biografie politică în calitate de consilier al lui Petru cel Mare. Membru în senatul imperial, el a adus înțelegerea marilor probleme politice ivite în urma declinului otoman. Observator atent al procesului istoric de „creștere și descreștere” a imperiului, pe care l-a definit în concordanță cu evoluționismul secolului, s-a dedicat cercetărilor și studiilor orientalistice într-o vreme în care cultura europeană manifestă interese asemănătoare.

Încercarea de prezentare a semnificațiilor operei și omului, în perspectiva ideilor iluministe, se ciocnește, fatal, de optica consacrată de tradiționalele cercetări și, nu mai puțin, de unele din recente interpretări care accentuează umanismul operei principelui autor. Fără să încercăm să reactualizăm discuția purtată adeseori în ultimii ani de istoriografie, și care ar putea fi rezumată la întrebarea umanism târziu sau iluminism timpuriu, socotim ca bun câștigat punctul de vedere al lui Eduard Winter, Franco Venturi ce așează sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, epoca lui Newton, Leibnitz și Pierre Bayle sub semnul iluminismului timpuriu.³ Este inutil să adăugăm că umanismul încorporat în opera lui, așa cum au demonstrat P. P. Panaitescu,⁴ Dan Bădărău,⁵ Virgil Cândea⁶ și Petru Vaida,⁷ rămîne o realitate. Dar putem afirma că cercetările la care ne referim sugerează semnificații profunde, preiluministe.

¹ Virgil Cândea, *Dialogul Orient-Occident. Tradiție și inovație în „Divanul” lui Dimitrie Cantemir*, în *Buletinul Comisiei Naționale a R. S. României pentru UNESCO*, 1964, nr. 1-2, p. 41-61.

² Pompiliu Teodor, *Dimitrie Cantemir și preiluminismul sud-est european*, în „Tribuna,” XVII, 1973, nr. 39-40; W. Bahner, *Ein bedeutender Gelehrter an der Schwelle zur Frühaufklärung: Dimitrie Cantemir (1673-1723)*, Berlin, 1974, p. 7-32. Pentru o nouă periodizare a iluminismului și cu deosebire despre un preiluminism în cultura românească, v. Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972, p. 5-20.

³ Eduard Winter, *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Begegnung*, Berlin, 1966; Franco Venturi, *Utopia and Reform in the Enlightenment*, Cambridge, 1971.

⁴ P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și Opera*, București, 1958.

⁵ Dan Bădărău, *Filosofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1964.

⁶ Virgil Cândea, *Studiu introductiv la Dimitrie Cantemir, Divanul*, București, 1969, p. VI-CI.

Cu alte cuvinte, propunem mai curînd o discuție în jurul ideilor umaniste și a uzului lor într-o epocă indiscutabil alta la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Să reținem însă și observațiile lui Alexandru Duțu care semnaleză dificultatea articulării umanismului român în cultura europeană modernă. „Afirmat în epoca barocului, umanismul român nu este străin de direcțiile generale ale acestei epoci culturale (a umanismului n.n. P. T.); dar alte tendințe ale sale nu i se încadrează [...] Ar trebui să găsim alt nume pentru umanismul român sau să-l încadrăm în șirul «umanismelor» «sumerian», «umanismul antic», «umanismul medieval» sau «umanismul romantic»?” Întrebarea căreia i se oferă un răspuns atunci cînd se constată că în condițiile istorice de la sfîrșitul secolului XVIII se formează un model cultural, în care «prelucrările din Occident și din Orient au dat noi dimensiuni programului cultural universal urmărit în secolele precedente, dar amplificat acum datorită, mai ales, raportărilor la Europa».⁸ Un model cultural care a înțeles „că civilizația înseamnă o comuniune umană și nu acceptarea resemnată a modului de viață impus de cel care deține forța politică ori puterea economică.”⁹ Or, Dimitrie Cantemir ilustrează tocmai un atare moment istoric în care raportările la Europa se operau în funcție de stările locale și a unei evidente orientări programatice. În alți termeni, valorile umaniste culese din înțelepciunea Antichității și Renașterii se orînduiesc și ele în funcție de structurile civilizației românești și sud-est europene, alături de ideile unei lumi care străbătuse și alte experiențe culturale.

În epoca noastră cunoaștem prea bine adevărul devenit axiomă că valoarea reală a unei idei nu constă numai în circulația ei, ci în semnificațiile variate pe care le primește, în funcție de stările particulare. În acest sens se remarcă funcția nouă pe care o au ideile umaniste în opera cantemiriană sau tezele unitariene, în esență preiluministe, vehiculate de *Divan*. Din aceleași motive Dimitrie Cantemir, într-o zonă dominată de ortodoxie, dar cu sugestiile unor curente diferite confesional și în special al celor laice, a fost, în acord cu spiritualitatea veacului, purtătorul unor adevăruri locale și generale în același timp. Credem că tocmai pentru aceste motive principele român și-a cîștigat un renume universal, integrînd faptul de cultură particular în ambianța secolului raționalist. Pentru a ne referi la un alt exemplu celebru, la scrierea lui Beccaria, credem că nu atît traducerea pur și simplu a operei ilustrului jurist în diferite limbi europene i-au asigurat notorietatea, cît controversele ivite și diferita interpretare a ideilor într-o structură politică sau alta. Este și cazul *Divanului* pentru care mediul românesc, în genere sud-est european, mărturisește în condițiile presiunii Contrareformei o remarcabilă receptivitate.

Dimitrie Cantemir se afirmă ca autor, semnificativ, printr-o operă filosofică ce dezbate o temă morală într-un spațiu ortodox, periclitat de Contrareformă. Succesul catolicismului în Transilvania și tendințele evidente de expansiune în Țara Românească, semnalate chiar de Cantemir mai tîrziu, obliga ortodoxia la o reevaluare a propriilor adevăruri, la fortificarea lor și, în același timp, într-o perioadă de criză a feudalismului sau de criză a conștiinței tradiționale, la o operă de edificare morală, prin intermediul căreia se căutau noi adevăruri.

Cantemir aduce în dezbateră disputa între înțelept și lume, tradiția și laicul, o învecinare de poziții tradiționale și raționaliste în care, după opinia noastră, nu atît soluția la care aderă este importantă, cît controversa în sine, dezbaterea publică, așa cum la Bossuet nu opțiunea partizană și-a făcut simțit efectul, ci disputa Reformă-catolicism. Dar cartea de tinerețe a lui Cantemir primește valori prin comunicarea unor idei unitariene și preiluministe în spațiul ortodox.

Așa cum s-a demonstrat de către Virgil Cândea și Petru Vaida, integrarea lui Wissowatius, autorul unitarian polonez, într-o carte ortodoxă a fost de natură să infuzeze în mentalitatea răsăriteană adevăruri necanonice, expresia, am adăuga, unei atitudini anticonfesionale. Se poate asocia, totodată, valoarea preiluministă, în sine, a cărții, atitudinea critică, filologică, raționalistă a autorului. Or, la o privire mai atentă și concordantă culturii preiluministe, o atitudine ca a lui Cantemir, indiferentă în cîmpul discuțiilor în fața deosebirilor confesionale, face din el beneficiarul unor poziții anticonfesionale care au deschis drumul gîndirii libere, iluminismului. Dacă controversa protestantism-catolicism, jansenism-spirit ultramontan sau adiacent Reforma catolică,

⁷ Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, 1972.

⁸ Alexandru Duțu, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, 1974, p. 10.

⁹ *Ibid.*, p. 205.

cu critica ei antipapală au dus la iluminism în Europa apuseană, în aceeași direcție s-a orientat și anticonfesionalismul cantemirian.

Publicat în 1698, *Divanul* își începe cariera în spațiul răsăritean, venind să întâlnească o lume care începuse să-și pună întrebări pe marginea unor adevăruri considerate, nu cu mult înainte, veșnice. Că opera lui Cantemir exprima o stare de spirit generală în spațiul ortodox o mărturisește concludent, numărul copiilor și exemplarelor tipărite în circulație. În intervalul 1703 - 1797 sînt cunoscute trei copii manuscrise în Moldova, două în Țara Românească, cinci în Transilvania. Copiștii, așa cum a stabilit Virgil Cîndea, sînt persoane laice sau reprezentanți ai clerului regular și secular. Difuzarea deosebită a *Divanului* în Transilvania se explică prin împrejurările politice și religioase ale provinciei, în care Contrareforma cîștigase la începutul secolului unul din succesele ei majore prin trecerea la catolicism a clerului superior ortodox, a unei părți a preoțimii, precum și a unor comunități. Dar *Divanul* circula în mediile ortodoxe sau greco-catolice arabofone din Siria și Liban, fiind chiar tradus în arabă.¹⁰

Această operă de tinerețe a lui Cantemir învederează însă și idei care categoric aparțin sensibilității preiluminismului. Să remarcăm, preliminar, că modelul său, Wissowatius, prin *Religio rationalis* (1685) a reprezentat în mișcarea de idei a timpului, „expresia cea mai consecventă și cea mai dezvoltată a raționalismului religios unitarian.”¹¹ Din titlu chiar, scrierea indică un adevărat program pe care îl inaugurează raționalismul tîrziu arian. Cu deosebire subtitlul lucrării, *De rationis judicio in controversiis etiam theologicas ac religionis*, precizează o atitudine care anunță demersuri asemănătoare ce au făcut din Țările de Jos „incinta iluminismului timpuriu european.”¹² Cea de a doua carte a lui Wissowatius, integrată de Cantemir *Divanului*, conține însă evidente opțiuni iluministe, pe care secolul le va constitui într-un adevărat program. „Neștiința și necunoștința a lucrurilor carile prelesne sînt a să cunoaște, sau nesămăluirea și oamenilor negîndirea a multe răutăți pricină iaste (adecă) în părăsirea bunătăților și în agonisirea răutăților sau a păcatelor.”¹³ Cultul rațiunii și rolul ei în realizarea fericirii, prin înlăturarea neștiinței și încrederea în puterile cunoașterii omenești, au făcut din ideile postulate în cartea lui Cantemir manifeste evidente ale iluminismului timpuriu.

Activitatea filosofică a principelui Cantemir releva și alte aspecte care sînt de natură să-i definească personalitatea în epoca preiluministă. Semnificativă din acest punct de vedere este apropierea de opera filosofului flamand Van Helmont, pe care o cunoscuse încă în perioada constantinopolitană. Medic, filosof, fizician, Van Helmont mărturisește poziții care constituie o uvertură la gîndirea liberă a secolului al XVIII-lea, exprimînd îndepărtarea de aristotelism și apropierea de noua știință de la sfîrșitul secolului XVII. În special în *Sacrosantae scientiae indepignabilis imago* Cantemir se dovedește aproape de opera savantului menționat.¹⁴ Dacă Van Helmont a urmărit prin scrierile sale o descătușare de scolastică, în acord cu știința contemporană, experimentală, Cantemir, într-o vreme de expansiune a științei, încearcă o consolidare a credinței ortodoxe. Dan Bădărău a socotit că apropierea autorului român de opera lui Van Helmont s-ar datora unei grave neînțelegeri a funcției pe care „unul și altul au acordat-o umanismului ca factor de înnoire și de întărire a culturii universale.”¹⁵ În realitate poziția lui Cantemir este tipică pentru intelectualii epocii lui Newton, oameni ai bisericii chiar, care încearcă să consolideze credința, punînd-o de acord cu progresele științei.

Așadar, Cantemir se apropie prin mijlocirea lui Van Helmont de curentul înnoitor din Anglia, Germania, Franța, Italia și, în același timp, de o parte a puritanilor americani. El este foarte aproape de străduințele iluzorii ale acestor contemporani din care, însă, a rezultat strădania de raționalizare a religiei. La Cantemir ne întîmpină efortul direcționat în sensul consolidării ortodoxiei, asaltată, cu

¹⁰ Virgil Cîndea, *La diffusion de l' oeuvre de Dimitrie Cantemir en Europe du sud-est et au Proche-Orient*, în *Revue des Études sud-est européennes*, X, 1972, nr. 2, p. 345-361.

¹¹ Petru Vaida, *op. cit.*, p. 58.

¹² Günter Mühlpfordt, *Arianische Exulanten als Verboten der Aufklärung*, în *Renaissance und Humanismus in Mittel-und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien. Besorgt von Johannes Irmischer*, II, Berlin, 1962, p. 237-239.

¹³ *Divanul*, p. 296.

¹⁴ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 55-61.

¹⁵ Dan Bădărău, *op. cit.*, p. 135.

rară vigoare în această epocă, de Reformă și Contrareformă, același proces de *renovatio*, cu accentuarea valorilor etice. El se înrudește indiscutabil cu Tindal, Muratori, cu filosoful flamand, cu un intelectual ca Cotton Mather, dar rămîne, desigur, departe de Toland.

Relevantă ni se pare și lucrarea *Compendiolum universae logices institutionis*, care ne oferă exemple pentru apropierea cercurilor constantinopolitane de gîndirea din Țările de Jos și Anglia, ce începuse cucerirea continentului. Obiecția potrivit căreia Cantemir și alți intelectuali din răsărit nu ai fi avut comprehensiunea necesară pentru a discerne direcția atacurilor îndreptate împotriva catolicismului sau împotriva credinței în general, nu ni se pare concludentă. La o analiză mai atentă a istoriei ideilor europene, rezultă că principiile filosof a fost concordant cu una din cele mai avansate poziții ale timpului, împărtășind și el convingerea comună că un acord al religiei cu știința experimentală ar putea fortifica bazele șubreze ale credinței. Faptul că efectele au fost și în acest caz nebănuite, ne oferă un exemplu în plus despre raportul dintre cauze și efecte, în care ultimele adeseori parcurg un destin contrar așteptărilor.

Apropierea lui Cantemir de savantul flamand și de lupta lui împotriva catolicismului întărește convingerea că filosoful român accentuează, în prima parte a activității lui, acele valori din cultura europeană care puteau stăvili acțiunea Contrareformei în Transilvania sau în Moldova și Țara Românească. În această perioadă, ortodoxia putea să se confunde cu interesele civilizației sud-estului, cu independența și autonomia țărilor române. „*Dar mai rău - scrie Cantemir, referindu-se la ofensiva catolică austriacă din Țara Românească - decît orice (cum povestesc ei cu lacrimi) și mai insuportabil este faptul că s-a răspîndit svonul, cum că s-ar fi îngăduit iezuiților ca mănăstirile și alte instituții, care le vor plăcea lor, să fie transformate în biserici papistașe (catolice) și să înființeze colegii, însă ordinul cezarului sau al episcopului încă n-au fost făcut cunoscut.*”¹⁶ Privite astfel lucrurile, dispare și paradoxul, aparent, care intervine în activitatea lui din timpul reformelor lui Petru cel Mare, cînd se opune unor idei înnoitoare (de astă dată luterane) ale lui Teofan Procopovici, de pe pozițiile tradiționalismului ortodox,¹⁷ de fapt oricărui înnoiri catolice sau protestante. În esență și unul și altul au fost atașați curentului reformator, cercurilor leibniziene sau pietiste, dar urmează, cel puțin din acest punct de vedere, căi diferite, fiindcă și pericolul curentelor neortodoxe era diferit în Rusia și țările române.

Cu aceasta ajungem, de fapt, la epoca cea mai bogată în semnificații din activitatea de preiluminism a principelui Cantemir. Astăzi este un fapt pe deplin stabilit rolul deținut în Rusia reformelor lui Petru cel Mare și în cultura general europeană. Cercetătorii români și străini au adus la lumină un material documentar de cea mai mare însemnătate și interpretări care se diferențiază de studiile anterioare apărute mai cu seamă în perioada interbelică. În primul rînd P. P. Panaitescu a argumentat, cu probe evidente, rolul lui Cantemir în epoca reformelor,¹⁸ iar Eduard Winter a oferit o vastă documentație ce relevă contactele leibniziene și pietiste cu Rusia reformelor, inclusiv cu savantul român.¹⁹ Acad. Emil Pop a adus noi și importante dovezi despre legăturile lui Cantemir cu Academia din Berlin,²⁰ al cărui membru a fost, iar Trușter,²¹ plecînd de la documentația lui E. Winter, a semnalat și alte surse despre raporturile cu cercurile pietiste. Am adăuga și relația stabilită

¹⁶ Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 1925, p. 132.

¹⁷ James Cracroft, *The Church Reform of Peter the Great*, Stanford University Press, Stanford, California, 1971, p. 283, nota 3. Autorul apreciază că polemica lui Cantemir din *Loca obscura* „with Prokopovich remains a footnote to the history of Peter’s Church Reform.” În realitate poziția lui Cantemir trebuie apreciată din punctul de vedere al valorilor ortodoxiei, în care el vedea mai mult decît o religie, considerînd-o un mod de viață. De aceea soluțiile lui Cantemir vizau o resurrecție a ortodoxiei nu prin inovațiile venite din sfera altor religii, ci prin încorporarea unor noi valori etice în religia tradițională. Vezi și P. P. Panaitescu, *Le prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel Russe sous Pierre le Grand*, în *Revue des Études slaves*, VI, 1926, fasc. 3-4, p. 258-261.

¹⁸ P. P. Panaitescu, *La prince Démètre Cantemir et le mouvement intellectuel...* p. 261-262; Idem, *Dimitrie Cantemir*, p. 118-147.

¹⁹ E. Winter, *Halle als Ausgangspunkt des deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert*, Berlin, 1953, passim.

²⁰ Emil Pop, *Dimitrie Cantemir și Academia din Berlin*, în *Studii*, 22, 1969, nr. 5, p. 825-847.

²¹ Tiberiu Trușter, *Aspecte inedite privind relațiile lui Dimitrie Cantemir cu Academia din Berlin*, în *Forum*, XIII, 1971, nr. 10, p. 75-81.

de profesorul Jakó între curentul geografic preiluminist german și opera lui Cantemir, curent afirmat la Universitățile din Gotha și, mai cu seamă, Halle.²²

Dimitrie Cantemir a devenit foarte curînd în Rusia un principal consilier pentru relațiile cu popoarele musulmane. Seria de memorii, rapoarte, scrisori o dovedește, confirmîndu-i astfel rolul în viața politică și culturală a epocii reformelor. Fără a intra în amănunte, trei dintre lucrările lui Cantemir ni se par însemnate sub acest aspect. *Istoria imperiului otoman (Incrementa atque decrementa Aulae Othomanicae)*, *Sistemul religiei mahomedane (Sistema de religione et statu Imperii Turcici)* și cercetări întreprinse în Caucaz și cuprinse în *Collectanea Orientalia*...

Istoria imperiului otoman, scrisă între anii 1714-1716, în legătură cu politica antiotomană a lui Petru cel Mare, și izvorîta din speranțele lui Cantemir privitoare la eliberarea țărilor române a fost, indiscutabil, opera care i-a adus notorietate în Europa. Redactată în latină și cunoscută în această formă, ea a apărut în engleză în traducerea lui N. Tindal, în 1734-1735, sub titlul *The History of the growth and decay of the Othoman Empire*, într-o ediție franceză în 1743, *Histoire du L' Empire Othoman, on se voyant les causes de son agrandissement et son décadence*, într-alta germană, *Geschichte des Osmanischen Reiches nach seiner Anwachsen und Abnehmen* (1745). Incontestabil, după lucrarea lui Knolles, este pînă la Hammer, cea mai importantă și mai răspîdită în Europa. Desigur că astăzi, după progresele înregistrate de turcologie, Hammer, Zinkeisen, Iorga, Inalcik etc., opera lui Cantemir rămîne de valoare istorică în contextul istoriografiei europene.

Cu acest prilej, evident, nu este cazul să discutăm valoarea istoriografică a scrierii lui Cantemir, făcută cu autoritatea necesară de Babinger, Panaitescu, Guboglu²³ și recent de Ernst Werner,²⁴ ci semnificația ideilor cuprinse în carte pentru cultura preiluministă europeană. Interesante sînt, din acest punct de vedere, însemnările unui suedez în anul 1735 care se oprește cu precădere la notele bogate ale autorului.²⁵ Și, într-adevăr, aici, poate mai mult decît în textul propriu-zis, ne întîlnim cu o adevărată enciclopedie a culturii orientale, persane, arabe. El descrie monumente, instituții culturale și școli, tot ce interesa spiritualitatea unei epoci. Adeseori menționează izvoare orientale care nu sînt cunoscute decît din istoria cantemiriană. Semnificativă este și prezentarea operei sale în „Mémoires de Trevoux” (1743), una din cele mai cunoscute reviste franceze, care și-a făcut un titlu de glorie din recenzarea noilor apariții editoriale. În deceniul decisiv al Enciclopediei, Cantemir este prezentat ca „un savant judicios, imparțial” și „care nu poate fi bănuțit de ură.”²⁶ Dar, dincolo de aprecierile laudative, rămîne faptul în sine că revista franceză s-a oprit la istoria lui Cantemir așa cum a scris în aceeași perioadă despre Muratori. Dimitrie Cantemir a relevat în opera lui o lume fascinantă, aceea a Orientului, pentru care cultura occidentală manifesta o predilecție deosebită, o lume necreștină, una din sursele care alimentează anticonfesionalismul.²⁷

A doua mare lucrare este, cum am văzut, *Sistema religiei mahomedane*, o scriere care a fost redactată în latină și publicată în traducere rusă și mai tîrziu cunoscută și într-o versiune bulgară.²⁸ Această operă depășește în semnificații iluministe chiar *Istoria imperiului otoman*. Cantemir scrie în preajma expediției lui Petru cel Mare în 1722 o operă de informație pentru uzul politicii ruse, preocupat de problema musulmană în general, în relație cu *Imperiul otoman*, dar și cu popoarele din

²² S. Jakó, *Beiträge zu dem Beziehungen des Rumänischen Kulturellenlebens mit der Deutschen Frühaufklärung. Zur Methodik der Erforschung der Einheimischen Kulturgeschichte*, în *Revue roumaine d'histoire*, 1963, nr. 3, p. 673-686.

²³ M. Guboglu, *Démètre Cantemir - orientaliste*, în *Studia et acta Orientalia*, III, București, 1960, p. 129-160.

²⁴ Ernst Werner, *Bemerkungen zur Geschichte des Osmanischen Reiches von Dimitrie Cantemir*, în *Ein bedeutender Gelehrter an der Schwelle zur Frühaufklärung*, Berlin, 1974, p. 43-51.

²⁵ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 170.

²⁶ *Ibid.*, p. 172.

²⁷ Michel Bastiaensen, *Adrien Reland et la justification des Études Orientales (1701)*, în *Études sur le XVIIIe siècle*. Éditées par les soins de Roland Mortier et Hervé Hasquin, Bruxelles, 1974, p. 13-27.

²⁸ Virgil Cîndea, *Dimitrie Cantemir. Sistemul sau întocmirea religiei muhomedane*. Traducere, studiu și comentarii de Virgil Cîndea, București, 1977, p. XXXIII-XLV; V. și P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 212-219; Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 32-44. Textul schiței latine, intitulată Coranus, a fost publicată de Ioan Georgescu, *Principele Dimitrie Cantemir. Despre Coran. După copia latinească de la Academia Română, acum mai întîi tălmăcit și tipărit în românește de...*, Cernăuți, 1927.

Caucaz. De fapt, el își dedică cartea împăratului, care l-a însărcinat cu scrierea ei. Accentul cade, de această dată, nu pe istoria politică, ci pe aspectul cultural, pe istoria civilizației. În fața cititorului se înfățișează o amplă frescă a mahomedanismului, descris ca o concepție de viață, care depășește limitele religiosului. Interesul lui Cantemir s-a îndreptat spre credințele poporului, superstiții, rituri tradiționale, magie, nunți, înmormântări, spre științe, îndeosebi cele naturale, istorie, artă. Ceea ce impresionează în scrierea lui Cantemir este, desigur, cunoașterea profundă a civilizației musulmane, dar și atitudinea omului de știință, care nu scrie un pamflet, ci o operă de știință din care răzbate o prufundă și luminată înțelegere. Astfel în capitolul intitulat: *Despre științele respectate la muhamedani*, D. Cantemir face un adevărat elogiu învățămîntului și, în general, culturii turcești. „Dar după Otman, sporind puterile Imperiului turcesc, în așa măsură s-a lipit de artele și științele liberale, încît dacă vei exclude matematica practică (în cea teoretică sînt cei mai desăvîrșiți), mecanica, geografia și anatomia, vei afla că toate celelalte sînt înfloritoare, și nu numai în gradul întii sau al doilea, ci în gradul cel mai înalt. Căci unde sînt cele mai multe școli și academii, acolo înfloresc, se înmulțesc și prosperă din zi în zi științele. Dar pot spune că academii, licee și școli speciale pentru tot felul de învățături și științe, întemeiate în aproape toate cetățile, dar mai cu seamă în Constantinopol, pline și frecventate de nenumărați elevi și auditori, nu se află nicăieri sub soare ca în Imperiul turcesc.”²⁹ Cantemir a adus în această carte o cunoaștere profundă a subiectului și totodată pasiunea și sensibilitatea pentru istoria moravurilor și spiritului popoarelor, pe care, la diferență de două decenii, o va teoretiza Voltaire în *Essai sur les moeurs...* Și în acest caz el descoperea o lume pentru care arătau interes cercurile savante de la Halle, în dorința de a contrabalansa la Constantinopol acțiunea similară catolică, îndeosebi franceză. Astfel, pe fundalul unei Europe care treptat își câștigă propriile dimensiuni, cu sugestii pietiste, preiluministe și desigur reformiste, Cantemir își găsește un loc și o individualitate culturală.

Din contactele pe care le-a întreținut în Rusia cu cercurile pietiste, el a reținut directiva culturală, în domeniul geografiei, istoriei, făcîndu-se interpretul unei acțiuni convergente. A făcut-o într-un climat înnoitor, în care tendința de integrare în marile curente de cultură a fost cu deosebire activă. Este interesant de subliniat atitudinea lui modernă, liberă de prejudecăți în materie de credință mahomedană. Desigur, el o combate de pe pozițiile creștinismului, dar nici un moment controversa nu depășește limitele unei discuții teoretice. Dimpotrivă, am văzut, are cuvinte de apreciere pentru civilizația otomană pe care o privește ca pe un fapt istoric, susceptibil de o superioară înțelegere. Împrejurarea își asociază noi sensuri, dacă o raportăm la convingerile sale ortodoxe.

Rezultă limpede, credem, că savantul principe și prin aceste preocupări se atașează preiluminismului. A contribuit la dezvăluirea lumii Orientului și islamismului, Europei luminilor, înfățișînd totodată, de pe poziții anticonfesionale, o civilizație care a colaborat prin valorile ei la conturarea iluminismului. Că poziția lui nu a fost tradițională, confesională, ci dimpotrivă anticonfesională, în evoluție evidentă spre gîndire liberă, o putem vedea din modul în care se opune sinodului, atunci cînd acesta se ridicase împotriva conținutului *Sistemei mahomedane*. El mărturisește în replică, la cererea sinodului de a aduce noi mărturii în sprijinul tezelor sale, că a scris cartea întemeindu-se pe dovezi, pe „*aceea ce am căutat să știu prin experiența de douăzeci și doi de ani;*” „... nu vād nici o nevoie să mă conving eu ca scrierile mele să le confirm prin noi scrieri,” adaugă Cantemir cu mîndrie, afirmînd dreptul la libertatea opiniei științifice.³⁰

Aceeași pasiune a cunoașterii îl stăpînește pe Cantemir și în cazul celei de a treia lucrări, dedicată expediției în Caucaz și care a luminat, prin intermediul Academiei ruse și a savanților francezi, un fragment al umanității europene.

Dimitrie Cantemir rămîne din punctul de vedere al acestei activități un spirit al iluminismului timpuriu. Prin cercetările sale și informația bogată despre o lume fascinantă, acoperită de

²⁹ Dimitrie Cantemir, *Sistemul...*, p. 456.

³⁰ *Ibid.*, p. 144.

prejudecăți, pe care a făcut-o cunoscută, prin controversile pe care le-a prilejuit el a contribuit la descătușarea spiritului european.³¹

Dar Cantemir prefigurează noul tip de cărturar iluminist și prin participarea lui la opera reformatoare a lui Petru cel Mare, la dezbaterile unor importante acte în senat, prin afirmarea repetată a dorinței de a avea un rol și mai important în elaborarea reformelor. Am putea spune că, prin multe din trăsăturile care îl definesc, el anunță o atitudine care va deveni o caracteristică a despotismului luminat. Așa cum rezultă din considerațiile noastre, preiluminismul încorporează prin Cantemir o personalitate din cele mai însemnate și o arie sau arii culturale remarcabile prin bogăția lor.

Am mai adăuga, și ni se pare important s-o facem, activitatea lui de istoric. A fost autorul celebrului *Hronicon a vechimii romano-moldo-vlachilor*, dedicat istoriei poporului său, istoriei românilor văzută în întregul ei, fără deosebiri provinciale. O istorie a originilor poporului român, cu afirmarea latinității sale, care aduce cea mai întinsă dezbateră critică în cultura românească de până atunci. În același timp, formularea unor principii de critică istorică în conformitate cu școala savantă europeană îl apropie pe Cantemir de spiritul istoric al începutului de secol. Este remarcabilă în cazul operei cantemiriene orientarea și concordanța cu evoluția cu evoluția generală a istoriografiei cantemiriene. Aceasta este evidențiată de interesul pe care l-a consacrat trecutului național al poporului său.

Fără a intra într-o discuție adâncită pe această temă, am dori să menționăm preocuparea pentru origini și evul mediu, în ultimă instanță pentru temeiurile unor drepturi istorice ale poporului român. El este, și pe acest teren, foarte aproape de interesul științific al savanților Europei, în Italia - Muratori, în Franța - Sainte Palaye, în Austria - frații Pez etc. Și pentru Cantemir, ca și pentru o seamă de alți istorici, confruntarea dintre un prezent supărător, dominația otomană, și idealul unei patrii libere ne aduce cu gândul practica istorică italiană care, tocmai în această epocă, cunoaște o experiență menită să afirme dreptul la independență.³² Acum se redescoperă vechile libertăți, se inventează dacă n-au fost; Cantemir însuși discută despre „republicile” moldovene, de fapt autonomii țărănești sau portretizează, exagerând, desigur, în prezentarea figurii tatălui său, atitudini, departe de realitatea istorică. Cantemir realizează de pe acum o atitudine ce mărturisește pragmatismul Luminilor. El face totul pentru a supraviețui într-un context politic complex și contradictoriu în care se manifestă vizibil fenomene ca decăderea unor imperii și afirmarea altora. El este fiul unei epoci de pasiuni politice, de căutări, de speranțe. Această angajare politică și intensă participare la ritmurile veacului învecinează o incontestabilă încredere în viitor cu regretul pentru o lume dispărută și considerată întotdeauna mai bună. Or, așa cum scria Franco Venturi, împrejurarea ne ajută să înțelegem logica iluminismului.³³

Dar opera istorică și geografică a lui Dimitrie Cantemir atestă la o examinare mai atentă o sensibilă concordanță cu evoluția științei europene în domeniile geografiei și istoriei. Profesorul Jakó a subliniat cu îndreptățire metoda școlii germane de cunoaștere a statelor, ca orientare a iluminismului timpuriu, care a stat la baza lucrării geografice a lui Cantemir.³⁴

Valorilor preiluministe ale geografiei cantemiriene li se asociază opera de erudiție a principelui. Și pe acest tărâm istoriografia a stăruit mai cu seamă asupra umanismului cantemirian, deși în opera savantului istoric descoperim cu ușurință temeiurile unei noi concepții și metodologii istorice.³⁵ O reluare a discuției ni se pare oportună acum când preiluminismul începe să fie un bun câștigat al istoriografiei ultimilor ani. Este indicat s-o facem, încercând o raportare a scrisului său la contextul istoriografiei timpului, în care el s-a încadrat și căreia i-a asociat noi valori, prin ampla investigație în spațiul romanității orientale. Că Dimitrie Cantemir este un istoric național și universal

³¹ V. P. Cernovodeanu, *Les Oeuvres de Démètre Cantemir présentées par „Acta Eruditorum” de Leipzig (1714-1728)*, în *Revue des Études sud-est européennes*, Tom. XII, 1974, nr. 4, p. 537-550.

³² Franco Venturi, *Utopia and Reform in the Enlightenment*, Cambridge, 1971, p. 19-46.

³³ *Ibid.*, p. 10.

³⁴ S. Jakó, *op. cit.*, p. 78. V. pentru interesul cercurilor iluminismului timpuriu german pentru cartea lui Cantemir studiul lui Peter Hoffman, *Zur Editions-geschichte von Cantemir „Descriptio Moldaviae”*, în *Ein bedeutender Gelehrter an der Schwelle zur Frühaufklärung: Dimitrie Cantemir (1673-1723)*, Berlin, p. 89-95.

³⁵ P. Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1971, p. XXIII-XXVI, 44-47.

în același timp ne-o demonstrează cu prisosință scrierile lui, *Historia Moldo-Vlahica, Descrierea Moldovei, Hronicul* și fascinantă *Istorie a imperiului otoman*.

Dimitrie Cantemir merită să fie valorificat prin ceea ce a adus nou în comparație cu Miron Costin, punctul său de plecare, în meșteșugul istoric și, totodată, în problema fundamentală a etnogenezei românești; și, ni se pare, prin ceea ce el reprezintă în constelația lui Leibnitz, Muratori sau a istoricilor francezi ai începutului de secol. Dar Cantemir poate să fie valorificat și din punctul de vedere al raportului cu seria istoricilor Școlii ardelenice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. La urma urmei este legitim să ne întrebăm ce a reprezentat Cantemir pentru evoluția istoriografiei românești și, nu mai puțin, pentru spiritualitatea românească în general?

Astăzi este un loc comun în istoriografie faptul că principele este, pentru timpul său, cel mai informat și mai avizat istoric și teoretician al etnogenezei românești, că el reprezintă un summum în finalul unei epoci istoriografice care a numărat personalități ca Ureche, Costin sau stolnicul Cantacuzino. Este tot atât de adevărat că savantul nostru reprezintă un moment de turnură în istoria ideilor europene și sud-est europene, un timp în care lumea cărturărească a Occidentului adresează direct întrebări istorice personalităților de la noi. Faptul este probat de dialogul lui Marsili³⁶ cu stolnicul Cantacuzino și de raporturile cantemiriene cu savanții europeni sau de alte numeroase schimburi epistolare, care punctează interesul pentru zona răsăriteană sau balcanică.

Așadar o nouă apropiere de opera istorică cantemiriană este de neocolit dacă dorim într-adevăr să-i fixăm rostul real în istoria istoriografiei noastre și, desigur, locul în ansamblul celei universale.

Cantemir se afirmă în istoriografia românească în prelungirea operei lui Miron Costin, lucru evidențiat de P. P. Panaitescu, dar reprezentând o evoluție la un nivel superior prin concepție și metodă, care învederează experiențe istorice ce nu sînt străine de școala savantă și nici de suflul novator al preiluminismului. Idei exprimate în *De neamul moldovenilor* primesc o nouă tratare care, la nouă examinare, demonstrează valori ce aparțin Aufklärung-ului începător. Nu este mai puțin adevărat că ideile cantemiriene sînt alimentate, permanent, de procesul istoric intern al societății românești, în care conștiința de neam devenise activă.

Problema importantă căreia i se cuvine să-i răspundem este aceea a relației lui Dimitrie Cantemir cu climatul istoriografic al timpului. Din cercetările mai vechi sau mai noi rezultă clar legăturile lui cu cercurile leibniziene, în special cu Academia din Berlin, cu Universitatea de la Halle, cu oameni de cultură înscriși prin preocupările lor în preiluminismul european. Știm astăzi în termeni exacti faima de care se bucura Cantemir în cercurile savante din Rusia, în care un loc de seamă l-au jucat un număr de oameni de formație leibniziană. Dar cunoaștem că acest interes pentru Europa răsăriteană mergea mîna în mîna cu interesele politice, antrenate de modificările care apăruseră în urma crizei regimului otoman, cu noul echilibru de forțe ce modificaseră dimensiunile Europei clasice. Este vremea în care preiluminismul este chemat să săvîrșească redimensionarea continentului, încorporînd noi teritorii cunoașterii științifice, căreia îi corespundea un efort invers de integrare, rezultat din criza vechilor structuri și care s-a validat în tendințele reformatoare, proprii Rusiei lui Petru cel Mare, Imperiului austriac, politiciii lui în Oltenia,³⁷ dar și primilor fanarioți.

Văzute astfel datele istorice ale începutului de secol, și referindu-ne la tot mai des pomenita teorie a frontierei din istoriografia contemporană, putem considera că procesul de redimensionare intelectuală a continentului a fost efectul unei acțiuni din ambele sensuri. În cazul lui Cantemir, valorile noi ale scrierilor sale sînt acelea care impun atenției Europei preiluministe istoria poporului român, alături de a celorlalte popoare și state, unele pe cale de cădere, altele în continuă afirmare.

În această ambianță o temă ca etnogeneza românească ajunge să constituie obiectul unei dezbateri critice prin excelență, într-o tratare românească fără precedent. Dacă tema a fost comună umanistului Miron Costin și preiluministului Cantemir, tratamentul la care este supus materialul istoric, problema în ansamblul ei, este, desigur, radical nouă. Prin temă Cantemir vine în întîmpinarea proiectului lui Leibnitz, exprimat într-un memoriu privitor la studiul limbilor și popoarelor din sud-estul Europei, în care savantul german manifesta un interes pentru tema originilor. „*Il y a encore d' autres languages fort peu étendues comme la Valaque, qui dérive en*

³⁶ Adolf Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 206.

³⁷ Ș. Papacostea, *Oltenia sub austrieci*, București, 1971, passim.

grande partie du latin, rest d' une ancienne colonie romaine.”³⁸ Momentul când filosoful german manifestă un atât de viu interes pentru istoria limbilor și popoarelor din această arie coincide cu afirmarea unui nou spirit în viața acestor popoare, care câștigă tot mai mult conștiința identității lor naționale.³⁹ Este perioada când Cantemir formulează în termeni fără echivoc ideea originii latine și unitatea poporului român, în chiar titlul *Hronicului*: „*Hronicon a toată Țara Românească (care apoi s-au împărțit în Moldova, Munteniască și Ardealul) din descălecatul ei de la Traian împăratul Rîmului. Așișdere pentru numerele, carele au avut odată și carele are acum. Și pentru românii carii de atunci întrînsa așezîndu-se, într-aceiași și pînă acmu necontent lăcuiesc.*” Prin urmare, o evidentă afirmare a originii latine, a continuității poporului nostru și a unității lui pe teritoriul etnogenezei sale.

Prin aceste interese exprimate rînd pe rînd în *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus, Historia Moldo-Vlahica, Descrierea Moldovei* și pe care le detaliază în marea lui cercetare din *Hronic*, principele se integrează unei problematice mai largi, frecventată în istoriografia franceză sau italiană. Istoricii europeni sondează originile, trecutul, fie că sînt nemulțumiți de politica regalității franceze, fie că se ridică cu înverșunare împotriva dominației străine, cazul lui Muratori sau Cantemir. Într-un fel sau altul, trecutul devine o dimensiune necesară a politicii timpului, iar istoria o armă de luptă, o componentă ideologică în anii în care Muratori își scria *Antichitățile italiene* sau *Analele italiene*, Cantemir adaugă propriul efort de elucidare critică a trecutului românesc. O face deopotrivă pentru Antichitate și, parțial, evul mediu (a ajuns să cerceteze doar începutul), oricum, legînd istoria veche a Daciei cu a statelor medievale românești.⁴⁰

Paralelismul la care ne-am referit nu epuizează, însă, toate aspectele definitorii ale istoriografiei cantemiriene. Referințele la motivele istoriei umaniste sînt, și în acest caz, mult prea înguste pentru scrisul său istoric. În realitate, multe din trăsăturile istoriilor sale se înscriu în sfera preiluminismului, a spiritului critic care a dus la repudierea retoricii și la afirmarea erudiției ce a însemnat critica de text, o utilizare riguroasă a surselor, un orizont istoric mai larg. Cît este de concordant Cantemir cu vremea ne-o demonstrează nu numai raporturile leibniziene, sugestiile germane ale geografiei sale, atașate curentului de cunoaștere a statelor, ci și învecinarea considerațiilor filosofice, intrate în recuzita istoricului nostru, cu spiritul de ordonare a materialului de fapte. Cu alte cuvinte, el cenzurează haotica, uneori, colecționare a faptelor și propune o ordonare care să facă faptele comprehensibile. Chiar considerațiile lui Cantemir ne demonstrează semnele unei noi metodologii istorice. „*Așișderea pentru mai lesne cuprinderea cititorului, tot trupul istorii zece cărți și fiecare carte, în cîteva capete am împărțit, în cîte adică, și cum forma, și țesătura istorii au poftit, precum toate înainte le viți videă.*”⁴¹ Prin aceste considerații teoretice, dar mai ales prin realizare, el depășește istoriografia lexicografică a secolului precedent, apropiindu-se de o istorie scrisă „cu chip istoricesc.” Pentru el istoria nu mai este narațiune, ci interpretare care pornește de la considerarea critică a izvorului. El se desolidarizează și de istoria retorică umanistă: „*Iată voia cea slobodă a scriitorilor și bogata voroava retorilor, cineș pentru neamul său, precum mintea și inima îl va împinge, ce va scrie și ce sînt să laude, sau să huliască, vîrsta viitoare va videă, și mai ales că unde istoricul mai mult cu ritorica, decît cu fînța lucrului, să slujește: prea lesne poate auzi frumos cuvîntul lui Arhidam carele pentru Periclis sofistul zicea: că întrebînd oarecine pre Arhidam el iaste mai puternic, au Periclis? au răspuns: Eu, zice, măcar că pe Pericle în război, și cu putere l-am biruit, însă el fiind bogat în voroavă, cînd stă a povesti de acea întîmplare, să pare el biruit, iar nu biruit a fi.*”⁴² Deci, istoria este concepută obiectiv întemeiată în fapte, distanțată corespunzător de narațiunea nesemnificativă, o istorie în care forma se organizează în funcție de problematică.

³⁸ Leibnitz, *Oeuvres*. Tome septième. Leibnitz et les Académies. Leibnitz et Pierre le Grand, Paris, 1975, p. 526-527.

³⁹ Adolf Ambruster, *op. cit.*, p. 146-213.

⁴⁰ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 227.

⁴¹ D. Cantemir, *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, București, 1901, p. 52.

⁴² *Ibid.*, p. 176.

Semnificativă este și structurarea *Hronicului*, precedat de *Prolegomene*, așa cum a observat Panaitescu, o amplă dezbateră critică a unor probleme controversate și urmate de expunerile istorice ale antichității românești pînă în preajma întemeierii statelor feudale. *Prolegomenele*, văzute astfel, ne oferă cel mai edificator exemplu despre viziunea lui Cantemir asupra rostului spiritului critic în istoriografia română. În acest sens, Cantemir a ținut să-și însoțească *Hronicul* propriu-zis, expunerile istorice cronologice de o precuvîntare încărcată de considerații filosofice și, în același timp, să integreze cărții înfîia canoanele scrisului istoric care l-au călăuzit: *Canoanele, care vor putea să se adeverească lucrurile odănoară adevărat făcute însă în istorii tîrziu, și rar pomenite*.

În vremea unor demersuri asemănătoare europene, după experiența pe care o înregistrează istoriografia franceză, germană, italiană, cunoscută direct sau mediat, Cantemir supune izvorul istoric unei meditații însoțite de considerații metodologice, subordonate scopului propus, dovedirea originii și persistenței romanilor în Dacia. Interesant de menționat că, prin 1703, F. W. Bierling scrie o *De Judicio Historico* în care se remarcă o optică asemănătoare aceleia a lui Cantemir, potrivit căreia se distinge între cunoașterea rațională și cunoașterea dumnezeiască, fiind și el preocupat de autenticitatea izvoarelor, de inconsistența unor legende sau fabule.⁴³ Savantul istoric afirmă cerința examinării critice a izvoarelor, îndemnînd la consultarea informațiilor autorilor străini.

„Adică nu numai pentru folosul nostru, ce și pentru a Patrii ceva să slujim, și pofta priatinilor gios a lăsa, să nu ne arătăm. Socotit-am, ca între giudecătorii, și între scriitori, cea din mijloc cale, și mai fără grijă să apucăm; adică pentru noi mai mult altora decît nouă crezînd, și mai mult adevărul lor, decît poftii noastre urmînd, ca cum singuri noi, de la noi ne-am despărți, și departe, ca niște streini privitori, orice scriitori streini pentru neamul moldovenilor, în cărțile sale însemnat ne-au lăsat, veri de lăudat ar fi acelea, veri de hulit, cu bună inimă să le auzim, și cu curată conștiință (ascunu inimii) altora să le povestim așa, ca din zece categorii a lui Aristotel una numai care iaste pătîmire afară scoțînd; altele toate, precum în sine sînt, în toate și pretutindere, nebetjite ferindu-le, în niamul nostru moldovenesc să le arătăm.”⁴⁴

Dimitrie Cantemir, în legătură cu aceeași problematică, cu evidente ecouri din Lucian din Samosata, introduce în istoriografia română principiile obiectivității în reconstituirea faptelor istorice.

Dedicat istoriei etnogenezei, prin *Canoanele* redactate, Cantemir conferă temeuri metodologice permanenței românilor pe teritoriul Daciei de odinioară. „Deci cititorul ținînd în minte canoanele carele i-am dat, unde va videa prin multă vreme tăcerea istoricilor pentru Dachiie, și pentru românii dintr-înșă, să nu socotească îndată, că pentru căci istoricii nu pomenesc, pentru aceia n-au fost (căci această socoteală iaste și împotriva canonului și împotriva adevărului), ce pînă nu va videa altă povestire de nou adusă asupra cei vechi, tăcerea acea multă a istoricilor, să o știe din redarea tîmplării a scrie purceasă; iar nu din neființa sau rădicarea romanilor din dachie, că aceasta de ar fi fost vreodată, ar fi trebuit să o pomenească istoricii vreodată.” „*Mai iaste și altă boală cu care zic, precum a lucrurilor scriitori, să fie pătîmind; adecă, dragoste slăvii neamului său, și dinpotrivă, spre rătăcire minciunii a abate, pot.*”⁴⁵

Desigur nu este ușor să stabilești raporturi precise între Cantemir și o anume scriere istorică care a putut să-l călăuzească. În orice caz, el n-a fost străin de climatul istoriei savante, care a impus la sfîrșitul secolului al XVII-lea odată cu critica de text și domeniul științelor auxiliare ale istoriei. Întreaga epocă este plină de discuții pe teme istorice, de probleme de metodologie istorică. Tocmai acum se stabilesc trainice schimburi epistolare între savanți, între aria răsăriteană și apuseană a continentului. Or, Dimitrie Cantemir se află în primele rînduri ale acestei orientări, dovedind o nestăpînită curiozitate științifică și disponibilități remarcabile critice. Ca atare, în *Hronic* importantă este pentru definirea lui opțiunea critică ce îl așează în rîndul acelor spirite care vin spre știință cu doza necesară de scepticism.

⁴³ Lionel Gossman, *Medievalism and the Ideologies of the Enlightenment*, Baltimore, Maryland, 1968, p. 153-154.

⁴⁴ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 179.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 177.

Sursa spiritului critic cantemirian trebuie căutată, deci, în sensibilitatea epocii, în practica cărturarului Cantemir ce a parcurs pînă la *Hronic* și experiența *Divanului*, cu controversele religioase și experiența geografului sau filologului. Astfel, în țesătura gândirii istorice cantemiriene pot fi descifrate, alături de generale opțiuni europene, propriile strădanii care însumează cele mai variate experiențe intelectuale.

Nu este, însă, inutil să amintim un fapt nesemnălat, sau, în orice caz, nevalorificat de cercetarea istorică. Cantemir are în *Prolegomene*, în cartea întâi, cap. I, un text care ne oferă un exemplu despre viziunea lui asupra scrisului istoric universal. Este cea dintîi referință de acest gen în cultura românească și una dintre cele mai interesante prin precizia judecăților. Oprindu-se la istoria biblică, pe care o considera „de dumnezeescul duh suflată istorie”, el trece la istoria „ce din truda și chiteala omenească” purceasă. Se oprește și la experiența istorică mesopotamiană, la cea greacă, fără să ocolească epopeea. „După Omir poeticul, tîrziu mai pe urmă scris-au mai denainte de toți, cu chip istoricesc Irodot lucrurile elinilor...”⁴⁶ Distincția este mai clară și-l situează la nivelul altor discuții europene similare. Pomenirea lui Herodot și Tucidide, ca părinți ai istoriei, priviți și ei critic, ne dovedește o experiență istorică ce i-a îngăduit meditația pe care i-o cunoaștem.

Se poate, desigur, adăuga pentru definirea concepției istorice a lui Cantemir ideea evoluționistă la baza căreia stătea legea ciclică, convingerea că lumea este supusă unei legități, unui proces evolutiv. În consonanță cu filosofia istoriei pe care o expune în *Monarchiarum phisica examinatio*, Imperiul otoman este inevitabil supus pieririi, ca orice fapt particular. „Toate cele ce sînt numite și sînt în esență particulare, trebuie să se nască și să moară, să se schimbe și să se transforme și în cele din urmă să aibă un sfîrșit și la termenul uneia, din desfacerea ei, trebuie să urmeze nașterea alteia, după cum ne învață experiența.”⁴⁷ Desigur și aici sugestiile lui Van Helmont au putut fi utile, alături însă de convingerea observatorului atent, care a avut prilejul să poată privi din interior procesul de decădere al imperiului. Să amintim, pe urmele lui Alexandru Zub, că principele filosof, a conceput dezvoltarea istoriei nu ca o succesiune de cicluri identice, ca anticiei, care au imaginat-o ca o eternă întoarcere, ci ca una perfectibilă, o continuă creștere și experiență, implicînd nu numai o înlănțuire a faptelor ci și o ascendentă evoluție ciclică.⁴⁸

Importantă este aici nu atît filiația surselor, ci proliferarea unor atari concepții care sînt comune barocului austriac, prin Marsigli, lui Montesquieu etc. Dar poate mai utilă este relevarea caracterului politic al teoriei sale istorice, subordonată unei finalități imediate - o alianță a Habsburgilor cu Petru cel Mare care să aducă eliberarea țărilor române. Astfel, el anunță de timpuriu una din constantele concepției iluministe, atitudinea politică militantă a istoriei.

Întreprinderea istoriografică cantemiriană capătă noi străluciri în peisajul timpului, dacă amintim că prin lucrările lui a deschis calea cunoașterii unei întregi geografii umane din sud-estul european.⁴⁹ Într-un fel, el vine să înlănțuie demersul leibnizian de cunoaștere a unor regiuni neintegrate încă circuitului de valori universale. Din aceste motive, și mai cu seamă prin *Istoria imperiului otoman*, acea enciclopedie islamică, el este unul dintre cei mai de seamă istorici ai sud-estului, pe care nici o viitoare istoriografie nu-l va putea nesocoti. În *Hronicul* și *Istoria Imperiului Otoman*, el a descifrat odată cu romanitatea orientală istoria altor popoare și civilizații cu care românii au venit în contact.⁵⁰ Datorită *Hronicului* el a fost în primul rînd un istoric al românilor, dar și un istoric universal, care a universalizat istoria și istoriografia românească. *Hronicul* va deveni, se știe, biblia Școlii ardelenice, prin Samuil Micu în primul rînd, care, în *Brevis Historica Notitia*, evoluează pe drumul deschis de Cantemir. Cartea cantemiriană este principalul ei izvor, din paginile ei împrumută structura propriei istorii, un material de date și fapte care se alătură culturii latine central-europene.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 57-61.

⁴⁷ *Monarchiarum phisica examinatio*. Traducere de I. Șulea Firu, în *Studii și cercetări de bibliologie*, 1963, V, p. 271.

⁴⁸ Alexandru Zub, *Early - Enlightenment and Casuality*, în *Dimitrie Cantemir, în Enlightenment and Romanian Society*, Edited by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1980, p. 175.

⁴⁹ Alexandru Duțu, *Umaniștii români și cultura europeană*, p. 156-190.

⁵⁰ Idem, *Introduction la Dimitrie Cantemir. Histories of South East European and Oriental civilisation*, București, 1973, p. 11-29.

Influențele cantemiriene se răsfrîng și în domeniul teoriei istorice, în discuția pe care Micu o angajează despre sursele istorice. Și astfel, datorită influenței masive pe care *Hronicul* o are în geneza istoriografiei iluministe ardelene, ideile cantemiriene sînt chemate să sprijine opera de emancipare națională pe care începe s-o făurească secolul al XVIII-lea.

ILUMINISMUL POLITIC ROMÂNESC

Secolul al XVIII-lea în societatea țărilor române, ca epocă de elaborare a lumii moderne, reprezintă o semnificativă turnură în viața politică. Desigur, coordonatele secolului, noua lui dinamică, „problema orientală” și iluminismul sînt numai o parte din factorii noii structurări a peisajului politic. Istoriografia română și în apreciabilă măsură și istoriografia universală au evidențiat, alături de impactul aspectelor ivite în urma reconquistei, ascendentul opțiunilor politice în societatea românească. În această sferă de interese, istoricii au acordat un spațiu substanțial mișcării politice naționale în țările române¹ și, în planul istoriei diplomatice, rolului acestora în evoluția „problemei orientale.”² Lucrări apărute într-un interval de aproape cinci decenii au evidențiat liniile de evoluție ale mișcării de emancipare politică, raporturile cu iluminismul, iar în sfera relațiilor internaționale replica românească la confruntarea dintre marile puteri.³

În această situație s-ar părea că studiul raportului iluminismului cu ideile politice ar fi o temă epuizată. Sub multiple aspecte problema a primit rezolvări care își păstrează valabilitatea astfel că ele constituie un excelent punct de plecare pentru oricare din noile tentative. Raportul iluminismului cu mișcarea politică, trebuie să recunoaștem, comportă noi investigații, fiind susceptibil, în aceeași vreme, și de alte interpretări, sugerate chiar de lucrările la care ne-am referit. Ne gîndim în primul rînd la oportunitatea tratării comparative în spațiul românesc provincial a efectelor iluminismului asupra mișcării politice naționale, urmărind deopotrivă sincronismul evident dintre manifestările ideologiei politice din Principate și acelea din Transilvania, coincidența ideilor și diferențele specifice oglindite în componentele programului politic. În aceeași vreme cercetarea iluminism - mișcare politică îndeamnă la extinderea investigațiilor în direcția diferitelor structuri sociale receptoare, la formele în care iluminismul, în componenta lui politică, s-a difuzat. Pentru aceste considerente ni se pare util să examinăm mai îndeaproape rolul pe care cultura națională l-a avut în vehicularea ideilor politice, contribuția acesteia din urmă, ca formă substituientă a mișcării politice, la cristalizarea acțiunii politice. Nu este nici o îndoială că o atare cercetare poate să-și găsească justificarea dacă vom opera, sub aspectul efectelor iluminismului, o distincție între perioada de pînă la Revoluția franceză și aceea care îi urmează pînă la 1821 cînd se exercită, direct sau indirect, influența ideilor democratice. Ca metodă aceste repere cronologice pot mărturisi, firesc, trăsăturile specifice ale ideologiei românești în cadrul mișcărilor de idei din centrul și sud-estul Europei, precum și împletirea ideilor iluministe cu cele democratice. În sfîrșit, credem, că pe această cale sîntem în măsură să evidențiem, în cele din urmă, din unghiul factorilor interni, componenta politică a iluminismului, diversă în manifestările sale, dar unitară în esențialitatea ei.

*

Secolul al XVIII-lea românesc se impune ca o epocă de elaborare a lumii moderne, prin integrarea țărilor române Europei Luminilor. Noile coordonate ale secolului sînt de natură să evidențieze cristalizarea iluminismului,⁴ cu forme de manifestare naționale, politice, specifice lumii

¹ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum or the Political Struggle of the Romanians in Transylvania during the 18th Century*, Bucharest, 1971; Keith Hitchins, *The Rumanian National Movement in Transylvania, 1780-1849*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts; I. Tóth Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697-1792*, Budapest, 1946.

² Andrei Oțetea, *Contribution à la Question d'Orient, esquisse historique, suivi de la correspondance inédite des envoyés du roi des Deux-Siciles à Constantinople (1741-1821)*, București, 1930.

³ Andrei Oțetea, *Chestiunea orientală în timpul revoluției burgheze din Franța și a Imperiului (1792-1815)*, în *Istoria României*, București, 1964, p. 602-621; Paul Cornea, *Originile romantismului românesc. Momente-sinteze*, București, 1972, p. 35-74.

⁴ Dimitrie Popovici, *La littérature roumaine a l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945.

central-sud-est europene. Configurația politică a Europei, care suferise un proces de redimensionare la sfârșitul secolului al XVII-lea, contribuie la afirmarea unei noi problematice politice. Fenomene din sfera raporturilor internaționale întîlnesc tot mai evidente aspirații locale, ce presupun, prin apelul la valorile ideologiei europene, un program politic articulat național.

În ambianța înaintării frontierei Luminilor în direcția Europei centrale și sud-estice se cristalizează „problema orientală” și în consecință, seria de opțiuni venite dinspre țările române.⁵ Mobilitatea și complexitatea noilor raporturi internaționale, afirmate în afara intereselor marilor puteri competitive, stimulează cristalizarea opțiunilor politice străbătute de refuzul formelor imperiale ce întîrziu în spațiul răsăritean și central sud-est european. Faptul că Țara Românească și Moldova și-au prezervat de-a lungul perioadei medievale statul și instituțiile sale, statutul politic autonom în cadrul Imperiului otoman, că Principatul Transilvaniei a manifestat timp de un secol și jumătate o afirmare istorică independentă, oferea, sub multiple aspecte, un cadru favorabil organizării mișcării de emancipare. Epoca lui Șerban Cantacuzino (1678-1688), Constantin Brîncoveanu (1688-1714) și Dimitrie Cantemir (1710-1711) învederă, în raport cu succesul reconquistei, un program politic orientat spre recîștigarea independenței. Urmare a efectelor umanismului în societatea românească, al dialogului purtat cu modelul civilizației Europei clasice,⁶ la sfârșitul secolului al XVII-lea boierimea și domnia formulează, în noile condiții create de recesiunea otomană, soluții politice programatice în raport cu puterea suzerană.⁷ În mod deosebit principele Moldovei, Dimitrie Cantemir, îmbinînd istoria cu politica,⁸ în ambianța ideilor preiluministe, dă expresie doctrinară unei noi viziuni despre trecutul raporturilor moldavo-otomane, menită să justifice istoric, potrivit pragmatismului Luminilor, emanciparea de sub dominația otomană. Apologia independenței și afirmarea funcției împlinită de români în evul mediu, de „zid prea vîrtos și nebiruit” în gândirea istorică și politică a umaniștilor români, reprezintă punctul de plecare al programului politic antifanariot în secolul al XVIII-lea.⁹

La rîndul ei societatea românească din Transilvania, în cadre ecleziastice, manifestă noi sensibilități politice, concordante politicii de eliberare de sub dominația otomană, promovată de Șerban Cantacuzino și întemeiată pe alianța cu Imperiul austriac. În acest sens Sava Brancovici, mitropolitul românilor ortodocși din Transilvania,¹⁰ se orientează spre politica de alianță cu statele creștine, Rusia și Austria, în legătură cu programul politic formulat de Șerban Cantacuzino. El încearcă să creeze pe această cale noi posibilități de afirmare elementului românesc în viața politică internă, prin contracararea principiului calvin cu ajutorul Contrareformei. O asemenea orientare politică făcea posibilă, prin modificarea raportului de forțe dintre religiile recepte, favorabil calvinismului, o eventuală ameliorare a statutului românilor. Noile posibilități ale epocii de redimensionare a Europei se reflectă în ambianța locală a țărilor române, contribuind la diversificarea inițiativelor la nivelul puterii centrale sau a structurii boierești în Principate și în noile atitudini politice, manifestate în cadre ecleziastice în Transilvania. Astfel se poate remarca în lucrările istorice cantemiriene, scrise în Rusia, după instalarea regimului fanariot în Moldova, progresul efortului de conceptualizare a tendințelor politice. Noua ideologie politică exprima sensul recîștigării independenței Moldovei și Țării Românești, iar în cazul Transilvaniei, ca efect al noilor experiențe pe care le traversează principatul, postulate cu un conținut evident politic. Actele Unirii religioase, mai cu seamă *Diploma a doua leopoldină* (1701) urmărea o modificare a condiției constituționale a românilor, prin extinderea statutului religiilor recepte, al confesiunii catolice și la

⁵ Florin Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți; observații asupra politicii externe românești*, în *Studii și materiale de istorie medie*, VIII, 1975, p. 101-135.

⁶ Alexandru Duțu, *Romanian Humanism and European culture. A contribution to comparative cultural history*, București, 1977, p. 52-66. V. și Virgil Cîndea, *Rațiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979.

⁷ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 128-134.

⁸ Andrei Pippidi, *Politică și istorie în proclamația lui Dimitrie Cantemir din 1711*, în *Studii. Revista de istorie*, Tom. 26, 1973, nr. 5, p. 923-946.

⁹ P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, p. 244-247.

¹⁰ Silviu Dragomir, *Relațiile bisericii române cu Rusia în veacul al XVII-lea*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Istorice*, 1917, p. 34-42.

românii greco-catolici.¹¹ Încercarea de a încorpora laicii români, alături de ecleziaști, unei stări recepte sub raport constituțional, evidențiază o conștiință politică la generația care negociase unirea. Ea a găsit resursele necesare pentru a se detașa de sub presiunea dogmelor și mentalității tradiționale, privind actul unirii religioase dintr-o perspectivă politică.¹² Orientarea decisă spre organizarea bisericii catolice, spre un statut garantat de diplome imperiale și bule papale, oglindea în timpul episcopatului lui Ioan Patachi tendința evoluției spre național.¹³

În atmosfera creată de noile orientări culturale, alimentate de preiluminism, cu evidente sugestii despre literatura istorică a barocului, marcată de interesul pentru origini, Dimitrie Cantemir formulează ideea de neam românesc, locuitor al „Țării Românești,”¹⁴ socotită patria originară a românilor, a unui neam unitar în spațiul Daciei, care a reprezentat o valoare în civilizația sud-estului european prin apartenența la lumea neolatină. Astfel, istoria era chemată să sprijine în cazul Principatelor demersuri direcționate în raport cu Poarta otomană pentru recâștigarea independenței, Dimitrie Cantemir solicita un statut politic independent, ca o revenire la situația anterioară stabilirii suzeranității otomane, cu atât mai mult cu cât Moldova „și-a păstrat întreagă și nevătămată orînduirea sa politică și bisericească.”¹⁵ În Transilvania, noile evenimente asociază, cu o pondere accentuată, ideea emancipării românilor, din situația de nerecepți, deschizînd, totodată, o posibilă evoluție spre calitatea de „națiune” politică, exprimînd prioritar acțiunea factorilor interni în evoluția istorică, progresele pe care le făcuse umanismul. În epoca crizei „conștiinței europene” se manifestau și în viața politică importante mutații în mentalitate, o desprindere de sub autoritatea dogmelor, dimpreună cu manifestări anticonfesionale, care atestă o mobilitate specifică pragmatismului Luminilor. Pe acest fond al mutațiilor intervenite în plan religios, ortodoxia Principatelor intervine autoritar în Transilvania prin Constantin Brîncoveanu, încercînd să stăvilească expansiunea Contrareforme. Asaltată de expansiunea catolicismului, ortodoxia înregistrează în plan ideologic un proces de autoexaminare, marcînd o evoluție spre raționalismul ortodox, care mărturisește mobilități ce o apropie de orientările din lumea ideilor occidentale aflate sub semnul preiluminismului.¹⁶ Integrarea unui text unitarian al cărui autor era Wissowatius în opera lui Dimitrie Cantemir, în *Divan*, semnifică o evidentă poziție anticonfesională.¹⁷ Pe acest fond ideatic acțiunea politică indică și ea o remarcabilă adaptare la datele politicii internaționale. Inițiativele românești din epoca redimensionării Europei, sincronizate la începutul secolului, se îndrumă, deși în direcții diferite, externe în Principate și interne în Transilvania, în sensul emancipării, transmițînd epocii Luminilor un legat politic fundamental.

Secolul Luminilor coincide în țările române cu instaurarea noilor regimuri politice care aduc modificări substanțiale de ordin constituțional. Deși Țara Românească și Moldova își păstrează autonomia internă, statul și instituțiile sale, ea este limitată de prerogativele puterii suzerane. Înlocuind domniile autohtone prin fanarioți, Imperiul otoman a căutat să deterioreze poziția factorilor interni, să anihileze rolul boierimii în manipularea afacerilor politice și astfel să contracareze veleitățile de independență. Instaurarea noului regim fanariot a declanșat de la început acțiuni boierești antifanariote pe baza programului de eliberare cristalizat în perioada precedentă.¹⁸ În Transilvania, noua stăpînire austriacă încercînd de la început o integrare a principatului în structurile imperiale, a menținut relativa autonomie a acestuia și îndeosebi sistemul națiunilor

¹¹ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum* ..., p. 116-128.

¹² I. Tóth Zoltán, *op. cit.*, p. 34-44.

¹³ Octavian Bîrlea, *Ostkirchlichen Tradition und Westlicher Katholicismus. Die Rumänischen unierte Kirche zwischen 1713-2727*, München, 1966.

¹⁴ Dimitrie Cantemir, *Hronicon a toată Țara Românească (care apoi s-au împărțit în Moldova, Muntenescă și Ardeal) din descălecatul ei de la Traian împăratul...*, în *Operele principelui Dimitrie Cantemir*, Tomul VIII, București, 1901, p. 57.

¹⁵ Idem, *Descrierea Moldovei*, București, 1973.

¹⁶ Alex. Duțu, *op. cit.*, p. 18 și urm.

¹⁷ Virgil Cîndea, *Le dialogue Orient-Occident, tradition-innovation dans la Divan de Dèmetre Cantemir*, în *Buletinul Comisiei naționale a R.P.R. pentru Unesco*, nr. 1-2, 1964, p. 51-61.

¹⁸ Florin Constantiniu et Șerban Papacostea, *Les Réformes des premiers Phanariotes en Moldavia et en Valachie: essai d'interprétation*, în *Balkan Studies*, 13, 1972, nr. 1, p. 91-93.

politice și religiilor tolerate.¹⁹ Căutînd însă un echilibru favorabil puterii centrale, prin Contrareformă, în cadrul mai larg al țelurilor sale sud-est europene,²⁰ Imperiul austriac urmărește să modifice raporturile religioase în favoarea catolicismului, componenta politică a sistemului constituțional transilvănean. În aceste condiții restaurarea catolicismului deschidea posibilități de manifestare acțiunii politice românești. În amîndouă situațiile, noile regimuri prilejuiesc în perioada de organizare un teren pentru exprimarea atitudinilor locale. Regimul fanariot restrîngînd la maximum influența politică a boierimii și amenințînd să schimbe caracterul puterii în stat prin fanariotizare. Mai mult, prin noua accepțiune pe care o dădea boierimii ca derivat al dregătoriei, statul fanariot va contribui, de la început, la prefigurarea mișcării opoziționiste îndrumată spre recîștigarea independenței. În Transilvania politica de consolidare a regimului, prin măsurile aplicate, de integrare a principatului în structurile imperiale, oferă, la rîndu-i, temeuri pentru acțiunea politică, dirijată tot mai accentuat împotriva sistemului constituțional al celor trei „națiuni” și pentru religii recepte.

În aceste condiții prima jumătate de secol a cunoscut în Țara Românească și Moldova o mișcare de opoziție a descendenților Cantacuzinilor și Cantemireștilor, care pe baza programului formulat de Dimitrie Cantemir, cerea înlăturarea fanarioților și garantarea independenței. Opoziția se manifestă în timpul războiului austro-turc (1716-1718) în forma unor acțiuni antifanariote, în legătură cu victoriile Austriei și cu posibila intervenție a Rusiei.²¹ Aceleași date ale „problemei orientale”, războiul ruso-austro-turc din 1735-1739 determină renașterea planurilor de eliberare promovate de frații Cantemir, fiii fostului domn Antioh Cantemir. În corespondența politică se vorbește în numele amînduror principate „aceste două țări, Moldova și a noastră” (Țara Românească).²² Actele politice la care ne referim dovedesc prelungirea programului politic formulat de Șerban Cantacuzino și Dimitrie Cantemir, orientări în raport cu marile puteri și deocamdată un vocabular politic întemeiat pe referințele ideologice autohtone.

Ideologia politică nu înregistrează inovații, fapt ce indică de altminteri o concordanță cu aspectul incolor, narativ, particularizat al produselor istoriografice. După perioada de afirmare doctrinară cantemiriană în planul acțiunii politice interne, numai scrisul istoric al fostului principe în exil continuă să dezvolte ideile formulate în timpul domniei. Acțiunea politică internă, preluînd ideea recîștigării independenței, nu manifestă semne în sensul receptării integrale a ideilor cantemiriene, mai cu seamă a acelor care vizau întărirea autorității puterii centrale. Cu atît mai puțin se poate vorbi despre contacte cu gîndirea europeană iluministă care cunoaște timpul forte al *Enciclopediei*. Rigorile regimului fanariot, barierele așezate în calea contactelor cu ideile europene explică faptul că mișcarea politică, direcționată de clasa conducătoare, nu-și conceptualizează încă dezideratele, în termenii ideologiei secolului al XVIII-lea. În schimb, politica pe care o schițează puterea centrală încă în vremea lui Nicolae Mavrocordat (1711-1715) și pe care o desfășoară Constantin Mavrocordat mărturisește o orientare spre reformismul secolului. Anticipat de încercarea de reformare a sistemului fiscal din vremea lui Constantin Brîncoveanu și practicat pe o scară largă de austrieci în Oltenia între 1718-1739, reformismul fanariot introduce societatea românească în lumea unei mai largi experiențe europene, specifică secolului Luminilor. Reformismul austriac, aplicat realităților românești în Transilvania, Banat și Oltenia, cuprinzînd în raza lui de acțiune societatea timpului, prin intervenția decisă a statului, datorită inovațiilor introduse în toate domeniile vieții social-politice a determinat replica boierească. Aceasta semnifică reafirmarea programului ei social în raport cu puterea centrală, dar și o exprimare clară a ideii de autonomie a țării, în fața tendințelor de transfer de putere și de bunuri din zona privilegiului în aceea a puterii centrale.²³ Experimentul austriac a prilejuit însă și circulația unui convoi semantic specific,

¹⁹ David Prodan, *op. cit.*, p. 114-117.

²⁰ Wilhelm de Vries, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg / München, p. 132-133.

²¹ Eugen Stănescu, *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, în *Cronicarii munteni*, vol. I, București, 1961, p. XIII.

²² Alexandru Vianu, *Din acțiunea diplomatică a Țării Românești în Rusia în anii 1736-1738*, în *Romanoslavica*, VIII, 1963, p. 21.

²³ Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă, 1718-1739*, București, 1971, p. 31; Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat's Reforms in Moldova and Wallachia*, în *Enlightenment and Romanian Society*, Edited by

modelator pentru restructurarea mentală a boierimii. Factorii politici locali, confrunțați cu intențiile Imperiului otoman pe de o parte, cu ale Imperiului austriac pe de alta, care atenta tot mai evident la autonomia provincială a Olteniei, a reactivat programul independenței în spiritul ideilor lui Șerban Cantacuzino și Dimitrie Cantemir. Într-o etapă posterioară, reformismul fanariot, practicat în spiritul unui vag despotism luminat, deși nu a fost mai mult decât un „aggiornamento” al structurilor tradiționale, a creat un nou cadru pentru lenta evoluție a societății românești, spre lumea modernă.

Impactul reformelor în societatea Principatelor a contribuit la crearea unui nou cadru pentru receptarea ideilor iluministe, pe măsură ce inițiativele reformatoare se exercitau dinspre puterea centrală. Atitudinea conservatoare a boierimii în probleme sociale se traduce în timp într-o tot mai clară opoziție față de regim, cu atât mai mult cu cât se dovedea că fanariotismul îi primejduiește statutul de clasă conducătoare. În aceste condiții boierimea cristalizează convingerea înlocuirii regimului fanariot, reactivând la sfârșitul deceniului șapte și la începutul celui următor, în legătură cu noile date ale „problemei orientale”, programul politic cantemirian al recâștigării independenței. Presiunea politicii reformatoare asupra boierimii a determinat însă și o dinamizare a elitei boierești, orientând-o spre contactele cu gândirea veacului. Ea manifestă un tot mai evident interes pentru problematica internațională, în măsura în care „problema orientală” lăsa să se întrevadă posibilități de ieșire din sistemul dominației otomane.

Transilvania, la rîndul ei, aflată în raza de acțiune a reformismului austriac, nu rămîne nici ea insensibilă la efectele noilor curente. Românii, cărora începutul veacului le oferise tentația asimilării unei religii recepte, înregistrează în deceniul patru prin Inochentie Micu, episcop al românilor greco-catolici, un moment decisiv spre o conștiință politică.²⁴ În noul cadru reformist, încă în timpul lui Carol al VI-lea, curtea vieneză se decide pentru a conferi unirii religioase consistența solicitată de intențiile inițiale schițate de imperiu. Numirea lui Inochentie Micu ca episcop, după o lungă sedivacanță și opera de consolidare a instituției, politica noului ierarh îndrumată spre emanciparea preoțimii de servituțile iobăgești, alternarea revendicărilor de ordin ecleziastic cu cele naționale, reprezentarea națiunii în viața publică, în Guberniu, Dietă, la toate nivelele evidențiază afirmarea unei noi etape în istoria românilor. Căutînd un reazem legal în *Diploma a doua leopoldină* (1701), Inochentie Micu stabilește o legătură cu ideile politice implicate în formulările ei. Întemeindu-se pe structurile libere din societatea românească el inaugurează o amplă mișcare petițională adresată forurilor constituționale locale, dar orientată și spre instituția centrală imperială. Atent la liniile directoare ale reformismului, se orientează spre înfăptuirea programului școlar promis românilor.²⁵

Ideile liderului român dovedesc audiența ideilor preiluministe la elita românească, o concordanță cu liniile de evoluție ale reformismului datorită aplicării sugestiilor cameralismului. Revendicările înscrise în petiții cuprind națiunea la toate nivelele sociale, problemele țărănimii de drept, țărănimea dependentă pentru care solicită o reducere a robotelor în spiritul reglementărilor anterioare ale reformismului, insistînd, totodată, pentru admiterea meseriașilor români în bresle. Mișcîndu-se în cadrele epocii, el încearcă să valorifice în ordine socială sau intelectuală, consecințele reformismului în avantajul națiunii române. Inochentie Micu a încercat să confere acțiunii politice pe care a inițiat-o o bază socială la nivelul regimului de stări, pentru ca astfel românii să-și poată găsi loc în instituțiile constituționale. Sub aparența echivocului, modern-tradițional, programul politic care se articulează treptat țintește la obținerea unui statut politic pentru români. Acțiunea lui aduce de fapt în discuție sistemul politic al principatului, modificarea lui în sensul reprezentării românilor ca națiune politică. Atent la succesiunea etapelor reformismului austriac, în vremea Mariei Tereza, el dă o amploare fără precedent revendicărilor românești care iau forme tot mai cumulative, cuprinzîndu-le într-o formulare integrală. Un *Supplex Libellus*, probabil din 1743, dotat cu anexe multiple, alcătuiește într-o manieră barocă un dosar al problemei românești

Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1980 p. 68-77.

²⁴ David Prodan, *op. cit.*, p. 134-187.

²⁵ Ileana Bozac și Pompiliu Teodor, *Învățămîntul românesc din Transilvania în sec. al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în *Din istoria pedagogiei românești*, vol. II, București, 1966, p. 142- 170.

din privilegiu și diplome, care prezintă o imagine a situației națiunii.²⁶ Astfel Inochentie Micu, având audiența unei elite ecleziastice, a înfățișat dimensiunile reale ale problemei românești, însemnătatea și valoarea potențialului pe care îl reprezenta. Pe aceste temeuri a așezat revendicarea politică fundamentală, considerarea națiunii la nivelul celorlalte, ca stare (*statum constituere*) și integrarea ei în viața constituțională. Ideologia cristalizată de Inochentie Micu a reluat tradiția orientării politice din vremea lui Mihai Viteazul, care a năzuit, prin constituirea românilor într-o stare, prin recunoașterea religiei ortodoxe ca *receptă*, să deschidă noi perspective românilor transilvăneni. Reluată ideea în *Diploma a doua leopoldină*, în noul dialog Curte imperială-români, aceasta primește consistență și semnificații naționale la mijlocul secolului.

Sintetizând și reactualizând cereri mai vechi, le concentrează în jurul revendicării majore, emanciparea politică, accentuând, în spiritul raționalismului secolului irăționalitatea șerbiei, încriminată ca robie, ignoranța generată de condiția servilă. Deși Inochentie Micu rămâne în linii generale la nivelul întocmirilor constituționale ale regimului de stări, revendicarea și motivarea în termenii dreptului natural, cu argumente scoase din recuzita reformistă, exprimă în raport cu trecutul, un stadiu evoluat al acțiunii politice românești. Românii, prin Inochentie Micu, la mijlocul secolului, intră în scena istorică cu un program politic care aspiră la corectarea regimului constituțional, la modificarea sistemului națiunilor politice și al religiilor recepte. Deși elaborat în ambianța confesională, în singurul cadru de manifestare admis constituțional, revendicările tind să cuprindă pe toți românii din Transilvania. Acțiunea politică treptat câștigă dimensiunile unei mișcări naționale, fapt ce se reflectă în componența sinodului din 1744 care întrunește într-o viziune nonconfesională, români greco-catolici, ortodocși, țărănime, laici și ecleziastici, care prefigurează o primă reprezentanță națională asemănătoare modelului illiric. Caracterul său de reprezentanță națională poate să fie definit în lumina conceptelor vehiculate. Deși Inochentie utilizează conceptul de *natio* în sensul accepțiunii de „națiune politică”, noțiunea de *natio* câștigă înțelesuri moderne, naționale. Semnificativă este însă și acțiunea în întregul ei, comparativ cu antecedentele politice, deoarece programul românesc de la mijlocul secolului inversează raporturile secolului precedent, direcționând mișcarea politică dinspre națiunea română și în avantajul ei. De acum programul politic ia locul privilegiilor și diplomelor, acordate în secolul precedent în stricte limite constituționale, stimulează acțiunea deschisă, sistematică și de anvergură.

Solicitând drepturi politice la nivelul întocmirilor constituționale existente, el le conferă o substanță și înțelesuri naționale pe care și națiunile politice recunoscute începeau să o reflecte. Acțiunea politică a lui Inochentie Micu a fost definitivă în primul rând prin încorporarea doctrinei latine ideologiei politice a românilor din Transilvania și datorită cristalizării unui istorism subsumat rațiunilor politice. În ambianța mișcării politice și intelectuale din vremea lui Inochentie Micu ideologia latină, în forma cristalizată de Dimitrie Cantemir în *Hronic* începe să-și croiască drum în ambianță românească transilvăneană. Îndeosebi programul cultural al epocii deschide calea contactelor europene prin pregătirea sistematică a studioșilor români în centrele culturale occidentale. Deceniile următoare vor instituționaliza ideile educaționale prin școală, biblioteci și tipografie, devenite principale canale de circulație pentru ideile iluministe.

Comparativ, mișcarea politică din Transilvania cu cea din Principate este anterioară în timp, mai deschisă aspectelor sociale datorită purtătorilor ei, recrutați din structurile sociale libere, mica nobilime, țărănimea liberă. Ca națiune neadmisă constituțional, privată de drepturi politice, aflată sub dominația unei nobilimi străine, prin programul ei politic afirmă principii nonfeudale. Așa se și explică de altminteri receptarea iluminismului în accepțiuni ce exprimau ca tendință valorile sale originare, o mai curând deschidere spre conceptele cheie ale curentului.

Studiul receptării ideilor luministe și raportul lor cu mișcarea politică impune, așa cum s-a remarcat, o delimitare cronologică. Majoritatea cercetătorilor epocii au fost de acord să stabilească în raport cu datele problemei orientale în deceniul opt al secolului momentul de turnură în evoluția politică a Principatelor. Într-adevăr, cu prilejul războiului ruso-turc, izbucnit în 1768, mișcarea politică din Principate se reactivează. Ea se oglindește în acțiunea politică a factorilor interni, în

²⁶ Aurel Decei, *Memoriul (Supplex Libellus) lui I. Inochentie Micu Klein către regina Maria Tereza*, din anul 1744, în *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, X, 1967, p. 7-40.

special a marii boierimi, care se străduiește să recâștige statutul politic de independență față de puterea suzerană. Angajați pe fundalul războiului, factorii interni apelează la o modalitate petițională, specifică iluminismului, redactând o serie de memorii politice pe care le adresează marilor puteri. Inițiate cu anul 1769 și continuate în anii următori, cu deosebire actele politice din 1772 înaintate Congresului de la Focșani ne oferă repere importante pentru studiul ideologiei politice românești și a raporturilor ei cu iluminismul. În acest sens ultimele cercetări au evidențiat rolul director al ideilor cantemiriene, tradiția internă ideologică, și precumpănirea acesteia în forma teoriei „capitulațiilor”, cu alte cuvinte a tratatelor încheiate între țările române și Imperiul otoman în perioada medievală. Pornind de la tradiții incontestabil locale, animatorii mișcării politice naționale au apelat la moștenirea istorică cantemiriană, dând expresie „teoriei” capitulațiilor, menită să justifice revendicarea autonomiei țărilor române.²⁷ Alături de acest fond de idei românesc, fond principal de valori, au circulat idei europene de factură iluministă. De-a lungul secolului pătrund influențe intelectuale în țările române dinspre școala dreptului natural, ideologia absolutismului lămurat, criticismul iluminist și într-o perioadă mai târzie ideile democratice. Definierea mai exactă a surselor ideologiei politice românești și a raportului acesteia cu climatul de idei european solicită o delimitare a perioadelor asupra cărora se exercită menționatele influențe.

În aceeași vreme se impune o delimitare în cadrul registrului de idei ale epocii, între ceea ce aparține sferei dreptului natural, Grotius, Pufendorf și ideile absolutismului iluminist și recuzitei propriu-zis iluministe sau democratice. Deci problema care apare stăruior vizează delimitarea influențelor în raport cu diferitele nivele cronologice ale ideologiei politice. În acest sens primele două surse pot fi constatate în ambianța generației de oameni politici recrutați din marea boierime, Mihai Cantacuzino, Enăchiță Văcărescu, alcătuitoarii memoriilor politice din anii 1769-1774. Pentru o mai riguroasă raportare cercetarea vocabularului politic poate oferi noi posibilități pentru conturarea raportului iluminism-ideologie politică.²⁸ Convoiul semantic al actelor politice aduce din acest punct de vedere un interesant punct de sprijin.

În primul rând se impune o concordanță cu școala dreptului natural, prin sursele interne cantemiriene și deopotrivă prin cele externe, europene: *tractate*, *închinat* (o formulă contractualistă de inspirație cantemiriană), autonom de sine stătător, drepturi (vechile sale drepturi), alături de noțiuni ca: *slobozenie*, *omenire* (iubirea de omenire), *obștesc* (dorința obștească), *virtutea*, *dreptate* (dreptatea legilor și fericirea), *dobândirea fericirii sale*, *de obște folositoare*, *fericirea și înflorirea țării noastre*. Alături de acest vocabular specific iluminismului, actele politice din deceniul opt aduc în prim plan alte concepte moderne semnificative: *patrie*, *patriot*, *neam*, *națiune* (în textele franceze), o anumită frecvență a adjectivului românesc. În 1772, Mihai Cantacuzino, în primul memoriu prezentat delegatului Austriei la Congresul de la Focșani, vehiculează un vocabular nou, elocvent pentru noua mentalitate; *umanitate*, *libertate*, în alternativa *libertate-sclavie*, precum și cel de *constituție*.²⁹ Vocabularul modern alternează însă cu cel tradițional, actele politice păstrând încă noțiunea de *creștinătate* care își prelungește destinul din cauza dominației otomane și a datelor problemei orientale. Sub incidența acțiunii politice internaționale, în legătură cu ideea dezrobirii popoarelor din sud-estul european, este prezentă formula: *slobozenie - ortodoxie*.

După pacea de la Kuciuk-Kainargi apelul la conceptele moderne este tot mai frecvent. În 1775 constatăm referințe la *dreptul ginților* (le droit des gens),³⁰ pentru ca în 1789 în actele politice noțiunea de independență să apară în prim plan „... et de nous soustraire au joug de la Porte

²⁷ Șerban Papacostea, *Tratatetele Țării Românești și Moldovei cu Imperiul otoman în secolele XIV-XV: ficțiune politică și realitate istorică*, în *Stat-societate-națiune. Interpretări istorice*. Îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1982, p. 104.

²⁸ Klaus Bochmann, *Der Wortschatz der rumänischen Aufklärung im europäischen Kontext*, în *Cahiers roumains d'études littéraires*, 1979, nr. 2, p. 19-28. V. Idem, *Der politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850*, Berlin, Akademie-Verlag, 1979, p. 29-42.

²⁹ N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor, de la banul Mihai Cantacuzino*, București, 1902, p. 448-542.

³⁰ Apud Pompiliu Teodor, *Romanian political Enlightenment*, în *Enlightenment and Romanian Society*. Edited by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1980, p. 127.

ottomane, de nous laisser dans l'indépendance, dans la jouissance de nos anciennes loix, coutumes et prérogatives, de nous permettre ainsi qu'à la Moldavie de princes régnante de la Nation..."³¹

Vocabularul vehiculat de memoriile politice concordă cu cel al textelor istorice, îndeosebi cu sensibilitatea afirmată de Mihai Cantacuzino care dezbată aspectele legăturilor cu turcii, „capitulațiile” sau mișcarea reformatoare a lui Constantin Mavrocordat. În *Istoria politică și geografică a Țării Românești*, Mihai Cantacuzino, scriind despre principele fanariot reformator observa că: „la 1739 a făcut reforma, adică prefacerea tuturor așezămintelor țării” sau se oprește la abolirea servituții personale: „Dar după trecerea de oarecare timp viind iarăși cu domnia Constantin Vodă Mavrocordat, a liberat pe toți rumânii (servii), făcându-i din sclavi oameni liberi, pe unii cu voia boierilor, pe alții fără de voia lor, sub cuvânt că au oameni scutiți.”³²

Interesul prevalent al memoriilor boierești pentru obținerea unui nou statut politic în raport cu Imperiul otoman, nu anulează sensibilitatea boierimii față de problematica socială, dovadă explicațiile pe care le furnizează Mihai Cantacuzino despre reforma lui Constantin Mavrocordat. Textul este semnificativ pentru mentalitatea unui mare boier, exponent politic de prim plan, care înregistrează fără ostilitate esența procesului reformator. În aceste circumstanțe este cu totul firesc să constatăm ascendentul în planul ideologiei naționale a problematicii politice, a raportului cu puterea suzerană, problemă prioritară a momentului pe care îl traversează țările noastre. Așa se explică reactivarea ideilor cantemiriene, devenite principală referință în ideologia politică. Orientarea promovată de factorii interni politici a impulsionat și transformarea vocabularului, accentuarea inovațiilor în sfera de interes a componentei externe a opresiunii. Astfel se deschide calea pătrunderii în vocabularul secolului al XVIII-lea a conceptelor specifice ideologiei politice de la începutul secolului al XVIII-lea, asimilarea treptată a noțiunilor iluministe, pătrunse pe diferite căi, prin filiera reformismului sau a teoriei absolutismului luminat. Constatăm, în această perioadă, formula bunului monarh, *les deux Principautés réunies par un bon prince*³³ și parțial a iluminismului. La acest nivel cronologic, ideologia politică românească din Principate asimilează, pe fondul aceluiași idei politice de la începutul secolului, conceptele școlii dreptului natural, a preiluminismului, receptat prin opera lui Büsching, Marsigli, a istoricului sas Schmeitzel, profesor la Halle sau dinspre Rusia, de unde pătrund idei iluministe trecute prin filieră pietistă.³⁴ În mod deosebit practica reformistă a absolutismului luminat, infuzând ideologiei politice idei și forme proprii, în raport cu dinamica politică internațională, contribuie la transformarea vocabularului și implicit la structurarea iluminismului politic românesc. În această etapă conceptele iluministe sînt mai cu seamă raportabile la dinamica ideilor reformiste, a absolutismului luminat și, numai într-un plan secundar, la criticismul iluminist. În acest moment istoric, 1768-1774, valorile iluministe de inspirație occidentală sînt asimilate la o scară mai redusă și datorită interesului manifest pentru politica externă a Principatelor. Statistic, vocabularul politic din Principate, pînă la începutul secolului al XIX-lea, este precumpănit raportabil la componența externă a programului politic, reflectînd-o corespunzător. În noua ambianță europeană din epoca Restaurației problematica actelor politice modificîndu-se în sensul examinării aspectelor organizării interne se îmbogățește și vocabularul politic cu noi concepte iluministe.

La acest nivel cronologic, românii din Transilvania, care au parcurs între 1744 și 1768 (anii exilului și morții lui Inochentie Micu) o etapă de organizare a culturii naționale, de instituționalizare și dreaptă încadrare în spațiul ideilor europene, cristalizează primele afirmări ale iluminismului. Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior, în climatul favorabil continuității programului lui Inochentie Micu, întreținut de episcopul Grigore Maior, exprimă noile tendințe culturale iluministe. Astfel în perioada 1768-1791 intelectualitatea realizează un masiv contact cu reformismul, cu filosofia wolfiană, în general cu iluminismul european, pentru ca în finalul perioadei să se constate

³¹ *Ibidem*.

³² Mihai Cantacuzino, *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere pînă la anul 1774*, București, 1863, p. 48-49.

³³ Șerban Papacostea, *op. cit.*

³⁴ D. Fotino, *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țării Românești și a Moldovei*, Tomul I, București, 1859, p. 13.

influența dinspre ideologia revoluției democratice.³⁵ Cultura românească din Transilvania parcurge o perioadă de afirmare intelectuală în sfera intereselor istorice și filologice, o epocă favorabilă traducerilor și prelucrărilor din filosofia raționalistă.³⁶ În acest răstimp se distinge o evoluție de la ecleziastic spre laic în domeniul culturii naționale, un evident ascendent al raționalismului care străbate deopotrivă scrierile religioase și istorico-filologice. Dacă ideile Reformei catolice, datorită contactelor janseniste și galicane, contribuie la desacralizarea istoriei ecleziastice, raționalismul străbate cu vigoare și în mișcarea gramatică și în interpretarea istorică.

În cele două decenii parcurse de mișcarea intelectuală, chiar dacă manifestările politice directe lipsesc, viziunea politică se accentuează în scrierile istorice.³⁷ Epoca preiosefină și apoi iosefinismul propriu-zis reușește să sustragă intelectualitatea de la manifestările politice deschise, integrând-o curentului reformator. În măsura în care confruntarea majoră se desfășoară între nobilime și puterea centrală, intelectualitatea românească renunță pentru moment la acțiunea politică deschisă. În schimb, în acest răstimp progresele culturale sînt tot mai evidente, iluminismul cîștigînd teren în mediile intelectuale populate de o nouă generație care își desăvârșise studiile la Viena, Roma etc. Acesta este și motivul că studiul ideologiei politice românești, din unghiurile vocabularului și limbajului iluminist, are în vedere în cele două decenii, de pînă la 1790, principalele scrieri ale timpului.

La începutul perioadei, în 1773, în ambianță ecleziastică cercurile intelectuale redactează o dizertație cu conținut istoric, menită să justifice numirea unui român, a episcopului de la Blaj, Grigore Maior, ca arhiepiscop al greco-catolicilor din Imperiu. *De ortu, progressu conversione Valachorum*,³⁸ reprezintă o primă referință, la acest nivel cronologic, pentru studiul nostru. În 1778 Samuil Micu, autor al dizertației amintite, încheie redactarea lucrării sale istorice în limba latină, dedicată istoriei românilor din spațiul inter și extra carpatic. *Brevis historica notitia* (1778) reprezintă cea dintîi realizare a erudiției românești ardelenice în care, în forme explicite, se conturează ideologia politică națională.³⁹ În 1780 *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, prima gramatică tipărită românească, înfățișează un adevărat manifest politico-național latinist, dar și o elocventă expresie a raționalismului lingvistic. În anii ce urmează, Samuil Micu începe seria traducerilor din filosofia wolfiană, paralel cu publicarea, în spiritul politicii religioase a iosefinismului, a unor scrieri tipice pentru mentalitatea iosefină: *Dissertatio canonicae de matrimonio* (1781) și *Dissertatio de jejuniis Graeco orientalis Ecclesiae* (1782). În același sens se fixează și *Procanonul* lui Petru Maior, scriere puternic influențată de febronianism, alături de seria de traduceri și prelucrări de manuale, ordonanțe care definesc climatul iosefin.

Cercetarea vocabularului iluminist poate oferi și în cazul Transilvaniei un reper relevant pentru cercetarea iluminismului politic. La începutul deceniului opt, în scrierile românești spre ex. în *De ortu, progressu...* apar insistent noțiuni ca: *neam, natio*, alături de *gens* (*gentis valachicae*) *populus* (*populi valachici*) *ignorantia* (*natio haec ob ignorantiae tenebris*), *superstitio*; în *Brevis historica notitia* revine insistent în vocabular noțiunea de *natio* (*natio dacoromana*), dragostea față de naționalitate, *libertas, lumnat, oprimat, învățați, cultivați, incultă, discriminare etnică, iobagi, asupriți*. În traducerile din filosofia wolfiană, în *Dreptul firii* se explicitează în primele versiuni ale traducerilor, *cețătean, libertate, experiență, practică, conștiință, neștiință, absurd*. În *De jejuniis...*, *superstiție* (ceața neștiinței și a deșertelor superstiții).

Începînd cu deceniul opt al secolului și în Transilvania se remarcă un reviriment al ideilor politice. Deși timp de două decenii, pînă în 1790, ideologia politică nu se exprimă în acte de conținut politic, interesul pentru problemele națiunii se manifestă în cadre ecleziastice, în *De ortu, progressu conversione Valachorum*, în scrierile istorice, filologice și filosofice. În vocabularul

³⁵ David Prodan, *op. cit.*, p. 372-442.

³⁶ Samuil Micu, *Scrieri filozofice*. Studiu introductiv și ediție critică de Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe, 1966, p. 5-67.

³⁷ Pompiliu Teodor, *Die Entwicklung des Historischen Denkens: in der Rumänischen Geschichtsschreibung*, Cluj, 1972, p. XXIV-XXX.

³⁸ Klaus Bochmann, *Der Wortschatz des Rumänischen Aufklärung ..., op. cit.*, p. 19-28.

³⁹ *De ortu progressu conversione Valachorum episcopis item archiepiscopis et metropolitibus eorum*, în Timotei Cipariu, *Acte și fragmente*, Blaj, 1855, p. 1-18.

generației se impune insistent conceptul de *neam*, *natio*, care coexistă alături de *gens*, *populus*, pentru ca în scrierile propriu-zis istorice să se impună noțiunea de *natio* (*natio daco-romana* - „dragostea față de națiune”) făcându-și loc atitudinii reticente vizavi de noțiunea de *valah* (națiune valahică). Cercetarea originilor poporului român aduce după sine utilizarea insistentă a noțiunii de *Dacia*, care exprimă trecutul comun al românilor.

Paralel, în textele timpului, intervine un vocabular propriu secolului al XVIII-lea, prin literatura filosofică tradusă în limba română. Noțiunile cheie ale iluminismului de factură raționalistă, reflectă ideea încrederii în valorile culturii, ostilitatea față de neștiință și superstiție. Vocabularul demonstrează o evidentă receptare a ideilor iluministe la nivelul elitei, a iosefinismului și Reformei catolice, a febronianismului care se învecinează cu conceptele moderne de națiune, *neam* în limba română, *natio* în textele latine. Frecvența noțiunilor de *neam*, *națiune* (în textele latine), a celor care interesează statutul națiunii exprimă o evoluție tot mai decisă spre cristalizarea conștiinței naționale. Se poate remarca în ansamblu o reactivare a programului politic formulat de Inochentie Micu și în aceeași vreme o reluare în planul istoriografiei ardeleni a ideilor cantemiriene: originea latină, continuitatea și unitatea românilor. Prin urmare, la același nivel cronologic, evoluția ideologiei politice spre național câștigă relevanță deopotrivă în Principate și în Transilvania.

Reformismul, cu resursele sale alimentează în ansamblu ideologia politică în țările române, ca de altminteri și practica absolutismului luminat. Spre deosebire însă de Principate, unde ideologia este influențată precumpănitor de ideile preiluministe, în Transilvania se manifestă insistente contacte cu filosofia wolfiană, cu teoria și practica iluminismului. Noțiuni ca fericire, libertate în Principate apar condiționate de soluțiile de politică externă, iar în Transilvania aceleași concepte sînt în relație cu stările interne, cu sistemul politic existent și, în consecință, cu ideea modificării statutului politic al națiunii române. În general, în interiorul arcului carpatic, vocabularul iluminist are în vedere ideea de emancipare și progres a națiunii în sensul ei etnic, în timp ce în Moldova și Țara Românească înțelesul acelorași concepte se oprește în fața raporturilor interne, sociale. Semnificativ, însă, că și într-un caz și într-altul, ideile politice naționale ajung în preajma Revoluției franceze să precumpănească în ambianța elitelor.

Izbucnirea Revoluției din 1789 și evenimentele pe care le antrenează,⁴⁰ restituțiile la sfîrșitul epocii iosefine în Imperiul austriac și impactul „problemei orientale” în spațiul istoric al Principatelor, conturează o nouă etapă în mișcarea națională la români. În Transilvania după o întrerupere de mai bine de trei decenii, activitatea politică deschisă este reluată de noua generație iluministă, formată în climatul iosefin, în termenii unei acțiuni orientată spre modificarea sistemului politic al principatului. Intelectualitatea românească, alcătuită acum din categorii mai diverse, profesori, juriști, ofițeri ai regimentelor de graniță, membrii ai clerului superior, în noul cadru creat de politica de restituții, de postiosefinismul leopoldin, în ambianța mobilității europene a revoluției democratice se antrenează unei acțiuni politice de anvergură. Integrate în atmosfera mentală a restituțiilor, revendicările politice reiau programul lui Inochentie Micu, îi imprimă sensuri noi programatice, într-o formulare coerentă, unitară, nonconfesională, fapt ce atestă triumful naționalului. Spre deosebire de epoca lui Inochentie Micu actul politic reprezentativ, *Supplex Libellus Valachorum*, redactat în numele națiunii, fără deosebire confesională, aduce în discuție cu prioritate dezideratele politice, sprijinite de o întinsă argumentație.⁴¹ Acum, la valorile dreptului natural se asociază ideologia iluministă, referințe clare la *Aufklärung*, la filosofia wolfiană, idei contractualiste accentuate și modelate potrivit concepțiilor secolului al XVIII-lea. Intelectualitatea care va direcționa mișcarea națională în anii 1790-1792 era beneficiara unei viziuni istorice comprehensive despre originea și trecutul românilor. În ansamblu se poate spune că audiența istoriei, interesul pentru scrierile istorice naționale a sporit în societate. În comparație cu epoca precedentă care se raportase cu exclusivitate la sursele umanismului și preiluminismului, noua generație de istorici dezvoltă ideea latină în raport cu cercetările barocului european, la care

⁴⁰ Nicolae Iorga, *La pénétration des idées de l'Occident dans le sud-est de l'Europe aux XVII et XVII-e siècle*, în *Revue Historique du Sud-Est européen*, I, 1924, nr. 1-3, p. 1-58; Ibidem, nr. 4-6, p. 102-138.

⁴¹ David Prodan, *op. cit.*, passim.

asociază cercetări proprii, istorice și filologice, dintr-o perspectivă evident politică. Interesul pentru statutul juridic al țărilor române în evul mediu, pentru statutul politic al românilor ardeleni pentru Reformă și implicațiile ei politice în regimul de stări transilvănean atestă indubitabil o nouă sensibilitate militantă.

Pe acest fond ideologic intern și în ambianța Revoluției franceze românii reiau acțiunea politică la nivelul petițiilor locale, adresate Curții imperiale, presionând asupra episcopatului. Mișcarea politică românească în anii 1790-1792 se generalizează, cuprinde cele două biserici românești, intelectualitatea laică și ecleziastică, se propagă în mediile orășenești, ale grănicerilor români, ia forme de manifestări diverse, stîrnind dezbateri aprinse la nivelul oficialităților comitatense, a magistratelor săsești etc., reacții la ideea unui congres național românesc, la aceea a receptării românilor ca națiune integrată în sistemul constituțional. Memoriile politice redactate prin colaborarea laicilor și ecleziaștilor, dimpreună cu ofițerii regimentelor de graniță, reactualizează mai vechile deziderate naționale, în formulări politice care țintesc la modificarea statutului constituțional al românilor. Actele politice vehiculează un semnificativ limbaj politic pentru nivelul la care se situase mișcarea națională. O incursiune în vocabularul politic înfățișează profilul politic al generației, o nouă mentalitate dezvăluită de conjunctura politică care se ivise, o remarcabilă continuitate de idei cu epoca precedentă, dar și noi puncte de sprijin receptate din atmosfera novatoare a secolului Luminilor. În prim planul vocabularului politic se remarcă stăruitor încă la sfîrșitul anului 1790 frecvența conceptului de națiune (*natio*), în cele mai diverse asociații: „*natio, oppressa jacet*”, *națiune valahică*, „*totam valahicam nationem*”, „*miserum nationis valachicae*”, legată de ideea *congresului național*, „*nationalem congressum*.”⁴² În acest sens este relevantă frecvența conceptului de *natio* în *Supplex Libellus Valachorum*, locul de prim plan, precum și formulările, de o mare diversitate, în care apare. Se pot remarca în acest sens variații semnificative în utilizarea conceptului. Obișnuit, autorii actului folosesc conceptul de națiune pentru a designa comunitatea națională a românilor, într-un sens modern, de corp constituit pe baza conștiinței naționale. În aceeași vreme, atunci cînd se referă la trecut se întîlnește și conceptul de popor sau neam (*gens valahica*), bunăoară cînd se evidențiază originea etnică: „român de origine și neam” (*origine ac natione Valachus*). Conceptul exprimă însă și conținutul social, politic de *națiune privilegiată*, parte componentă a sistemului politic transilvănean. Prevalentă este însă încărcătura națională, etnică, modernă, a conceptului. În al doilea *Supplex*, din 1792, conceptul de națiune, deși actul este înaintat de cei doi episcopi, greco-catolic și ortodox, rămîne în același prim plan covîrșitor, dovadă a progresului pe care îl făcuse conștiința națională.⁴³ Formulările o cuprind în cele mai variate asociații: „*Natio nostra*”, „*libertatibus et immunitatibus natione pro proportionato numero*”, „*confluxus nationis, nationis supplicantis*” etc. Accepțiunea noțiunii de *natio* în sensul ei etnic este opusă sistematic conceptului de națiune în sensul lui social, restrictiv, de *stare privilegiată*, de „națiune” a nobililor, secuilor, sașilor.⁴⁴

Actele politice din 1790-1792 apelează însă pe scară largă la concepte adiacente, semnificative, interesînd statutul politic al națiunii: *greutăți, onera* „imposita nobis onera continuo”, *beneficii comune*, „*communium beneficium*”, *egalitate*, „*commodorumque aequalitate*”, „*verum etiam totam valahicam nationem in desperationem conjecit*”, *tolerat, admis, inegalitate, echitate, justiție*, concepte în raport cu statutul politic al națiunii. Actele vehiculează însă și numeroase alte concepte specifice sfîrșitului secolului al XVIII-lea, atmosferei revoluției democratice. Semnificativ, *Supplexul* debutează cu o formulă caracteristică: „drepturile atît ale omului, cît și ale societății civile” (ut iura universim, tum hominis, cum ipsius societatis civilis ... extendantur)⁴⁵ la care asociază o întregă suită de noțiuni: *cetățean, drepturi cetățenești, societate, echitate naturală*. *Supplexul* apelează stăruitor și la concepte specifice iluminismului: *fericire, moravuri, obiceiuri*,

⁴² Z. Pâclișanu, *Luptele politice ale românilor ardeleni din 1790-92*, în *Memoriile Secției Istorice*, III, tom. I, Mem. 2, p. 80 și urm.

⁴³ David Prodan, *op. cit.*, p. 443-454.

⁴⁴ I. Lupaș, *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni, 1780-1792*, București, 1915, p. 122 și urm.

⁴⁵ David Prodan, *op. cit.*, p. 443.

ignoranță, binele public, promovarea binelui public, plebeu, români de condiție orășenească și plebee.

Cel de al doilea *Supplex* apelează la același vocabular, *societate civilă* „principia societatis civilis”, la formula contractualistă „pacta conventa”, rațiunea binelui public „bonique publici ratione”, libertate, „publico exercitio”, proporțional, în „eadem proportione”, „omnia beneficia”, „confluxus nationes”, locuitori de origine plebee. De o deosebită semnificație sînt conceptele din traduceri românești ale *Supplexului* care circula în mediile negustorilor din Brașov sau în mediile rurale.⁴⁶ Traducerile încearcă să transpună în românește textul latin, căutînd concepte cît mai apropiate de înțelegerea populară. Conceptele sînt aceleași în înțelesul lor, dar adaptate, adeseori cu o semnificație deosebită: pentru *societas civilis*, „însoțitorii țărănești”, „drepturi orășenești”, *moravuri, năravuri*, „bărbați luminați”, *nație* pentru *națiune* dar și *neam*, „neamul rămînesc.” Aici în mediul negustoresc brașovean constatăm atît forma adjectivală, de românesc, dar și aceea de rumânesc.⁴⁷ Încă în 1773, în răspunsurile pe care le dau negustorii la o anchetă provocată de constatările lui Iosif al II-lea despre starea lor culturală, apare conceptul de *nation* (*națiunea românească*).⁴⁸ Pot fi reținute formule ca „drepturi românești” sau încercări de găsire a unor noțiuni adecvate pentru *tolerați, admiși, suferiți, lăsați*, în înțelesul de „suferiți”, „lăsați” în drepturi, ca și celelalte noțiuni, *libertas* - slobozenie, *concivilitas* (*lăcuire* „însoțire dintre sine”).

Se poate foarte clar observa, în actele politice, audiența conceptelor secolului al XVIII-lea, o concordanță cu scrierile iluministe românești. Memoriile fiind opera prin excelență a iluminiștilor români reflectă atît vocabularul cît și limbajul politic al vremii. Paralel conceptele actelor politice pătrund în corespondența timpului, în scrierile polemice, se difuzează pe o scară largă în mediile intelectuale, în cele orășenești, avînd tendințe de a străbate pe verticală la elita intelectuală sătească. Ilustrative pentru tendința de comunicare cu societatea sînt copiile actelor politice care proliferază, odată cu vocabularul politic, în forme adaptate înțelesului popular. Mediul negustoresc care traversase experiențele reformiste iosefine, reia în timpul mișcării *Supplexului* ideea admiterii românilor în dregătoriile publice orășenești, prin înlăturarea exclusivismului patriciatului săsesc, într-o vreme în care se manifestau tendințe de a respinge concivilitatea acordată românilor. Actele publice reprezentative încorporează revendicările majore cetățenești într-o formă generalizantă națională, contribuind astfel la difuzarea vocabularului politic în mediile din afară elitei intelectuale, prin formule adecvate comunicării pe verticală. Efortul de a găsi echivalențe vocabularului politic, la nivelul unei largi accesibilități mărturisește o tendință semnificativă, de largire a sferei acțiunii politice la păturile sociale nonelitare. În timpul mișcării *Supplexului*, concomitent cu acțiunea petițională, în 1791, Samuil Micu, cu rol în redactarea actelor reprezentative, transpune, în formă de întrebări și răspunsuri, istoria românilor, într-o lucrare în care sînt evidente strădaniile de a răspândi în societate ideologia politică românească.⁴⁹

În anii în care în Transilvania se afirmă acțiunea politică a românilor și se precizau contururile ideologiei politice sub incidența iluminismului și a revoluției democratice, în Principate, în legătură cu noua desfășurare a problemei orientale, mișcarea politică își reactualizează revendicările. Într-un memoriu adresat Conferinței de pace de la Siștov (1791) boierimea Țării Românești dă expresie, încredinșînd regimul fanariot, programului ei politic.⁵⁰ În esență, țara urma să reintre în stăpînirea teritoriilor în care turcii au organizat pașalicuri, o revendicare formulată constant de liderii politici români în secolul al XVIII-lea. În opinia acestora Dunărea trebuia să rămînă granița între Țara Românească și stăpînirile otomane sud-dunărene, fapt ce semnifică o hotărâtă delimitare între statutul de sine stătător al Țării Românești și stăpînirile otomane cu regim de pașalic. În dreaptă consecință, se cere ca domnul să fie ales de cele trei stări, plata unui tribut fixat riguros și înmînat

⁴⁶ Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *Supplex Libellus Valachorum în variantele românești de la Șchei*, Cluj-Napoca, 1975.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 77-129.

⁴⁸ *Ibid.*, p. 61-64.

⁴⁹ Pompiliu Teodor, *Despre „Istoria românilor cu întrebări și răspunsuri” a lui Samuil Micu Clain*, în *Studii. Revista de istorie*, XIII, 1960, nr. 2, p. 197-205.

⁵⁰ N. Iorga, *Viața unui mitropolit de altădată: Filaret al II-lea*, în *Convorbiri literare*, 1901, p. 1126-1131.

Porții la fiecare trei ani prin intermediul reprezentanților celor două curți, Rusia și Austria, libertatea exportului și interdicția supușilor otomani de a cumpăra produse la preț de monopol. În același timp, memoriul solicită interdicția celor trei curți de a avea trupe în țară, aceasta din urmă să-și aibă propria ei oaste, iar în timp de război să fie declarată neutră. În sfârșit, ca țara să fie așezată sub protecția celor două curți și plata exclusivă a tributului în raport cu Poarta.

În evoluția ideologiei politice românești anii 1790-1792 au marcat un moment decisiv prin amploarea mișcării naționale care își formulează în Transilvania primul program politic unitar. Postulatele lui fundamentale vizează, în raport cu ideile europene, drepturi politice pentru națiunea română, modificarea sistemului politic al Principatului. În Țara Românească și Moldova, în contextul „problemei orientale”, românii accentuează necesitatea unor noi raporturi cu Poarta otomană, în realitate un nou statut politic autonom, care să îngăduie funcționarea instituțiilor interne și un statut juridic de neutralitate în raport cu puterile europene. Actele politice românești mărturisesc în ansamblul lor un contact cu noile concepte moderne, apelul la drepturile omului și cetățeanului prin care debutează *Supplexul*, referințe la conceptul de umanitate și la rațiunile politicii sănătoase (*Die Menschlikeit und gesunde Politik vorschreiben*) în Principate.⁵¹ Se pot remarca însă și diferențe notabile în receptarea ideilor în raport cu situațiile particulare.

Comparativ cu Principatele, în Transilvania, unde prioritare erau problemele interne, ele interesând sistemul politic și locul românilor în viața constituțională, conceptele se aplică unei sfere mai extinse de interese, ideile politice vizînd o problematică diversă. În această perioadă, circulația vocabularului politic în Transilvania este mai intensă, avînd tendința să cuprindă păături sociale mai largi. Convoiul semantic al actelor politice românești din Transilvania lasă să se întrevadă o mai întinsă influență a Luminilor. În Principate vocabularul actelor politice nu înregistrează bogăția celui transilvănean, deoarece problematica discutată era aceea a raporturilor cu puterea suzerană. Așa se explică că în linii generale vocabularul politic al secolului al XVIII-lea rămîne cel din deceniul opt, căruia, firesc, i se asociază elemente noi, conceptul de umanitate, o referință esențială la noul stadiu pe care l-a inaugurat revoluția democratică. Importantă rămîne în ambele cazuri tendința de îmbogățire a vocabularului politic, dialogul acestuia cu societatea și problemele ei, evoluția generală hotărîită spre național în spațiul românesc.

Împrejurările politice din ultimul deceniu al secolului în planul politicii internaționale și manifestările tot mai evidente ale crizei regimului fanariot în Principate, grefate pe fondul „problemei orientale”, asociază impulsuri inedite vieții intelectuale, un contact mai accentuat cu ideile iluministe sau cu spiritul democratic propulsat de Revoluția franceză. Începînd cu acest deceniu circulația noilor idei se intensifică prin ziare și cărți, datorită contactelor nemijlocite cu purtătorii limbii și culturii franceze la București și Iași.⁵² Sporirea contactelor intelectuale accentuează tendința de încadrare în Europa națiunilor datorită asimilării ideilor de dreptate și naționalitate întemeiate pe drepturile omului și cetățeanului. În acest deceniu iluminiștii moldoveni traduc scrieri influențate de principiile inserate în *Declaration des droits de l'homme*. Semnificativ este și contactul pe care îl stabilește Ioan Cantacuzino cu literatura engleză prin traducerea celebrului *Essay on Man* de Alexandru Pope. Același boier care tradusese în limba română pe Rousseau pentru prima dată introduce în cultura noastră ideile fundamentale ale iluminismului. Așa se explică că la sfîrșitul secolului, în 1798, Grigore Rîmniceanu constata că europenii „au biruit pe toate celelalte neamuri ale lumii cu puterea minții lor, a limbii și a mîinii, într-însa au înflorit și înfloresc științele, meșteșugurile, bunele obiceiuri și buna nemurire, și cum că este cu cuviință că această Europă să se numească podoaba lumii.”⁵³ În acest context ideatic începe să se afirme cultura iluministă românească prin traduceri, prelucrări și scrieri originale în domeniul istoriei cu precădere, geografiei etc. Intelectualii combină ideea tradiției, de glorie a poporului român cu ideile avansate europene. Ideile Europei franceze stimulează idealul renașterii naționale, susținut de un

⁵¹ *Ibidem*, p. 1128.

⁵² Alex. Dutu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, Buc, 1972, p. 27-162.

⁵³ Bianu-Hodoș, *Bibliografia românească veche*, Buc, 1910, II, p. 406; cf. Adrian Marino, „Luminile” românești și descoperirea Europei, în *Revista de istorie și teorie literară*, tom. 28, nr. 1, ian.-mart. 1979, p. 29.

grup de cărturari care caută să ofere soluții politice și culturale Principatelor, încercând să transpună în practică crezul iluminist.

Gîndirea politică din Principate poate fi surprinsă în vocabularul vehiculat de memoriile adresate lui Napoleon la începutul secolului al XIX-lea.⁵⁴ Concepte ca: *națiune*, *tiranie*, *jug*, *umanitate* (L'hummanité oppresée), *popor* (un peuple souffrant et opprimé), *liberator* (c'est en vous que tant de nations ont trouvé leur libérateur),⁵⁵ *ameliorare* (d'améliorer notre sort). În același an, 1802, într-un memoriu adresat împăratului Austriei constatăm concepte ca *bonheur* (bonheurs de l'hummanité), *opresseurs* sau într-un alt memoriu, adresat țarului Alexandru I, același vocabular la boierii Țării Românești: *patria*, *constituție*. Vocabularul politic la începutul secolului înregistrează și alte semnificații, în proiectul de constituție aristo-democraticească, înaintat lui Napoleon, întîlnim: *republică* („fericirea locuitorilor republicii”), *prefaceri*, *iconomie*, „*folosul de obște*”, „*starea firească și cea politicească*.”⁵⁶

Pe măsură ce criza sistemului fanariot se adîncește, gîndirea politică românească, din epoca restaurației, încorporează, în concordanță cu noile dimensiuni ale politicii europene, și problematica organizării interne a Principatelor. Înregistrînd mutațiile intervenite în politica europeană, relativa stabilitate a „problemei orientale”, marea boierime, fără să renunțe la ideea autonomiei Principatelor, manifestă insistențe pe tărîmul economic și financiar, făcînd, totodată, propuneri de organizare a aparatului administrativ și judiciar. Stabilind o legătură între sistemul administrativ și prosperitate, Iordache Rosnovanu, încredinșînd abuzurile, face planuri de ameliorare și propuneri de reorganizare a instituțiilor centrale. Pe prim plan rămîn însă raporturile cu Poarta otomană, examinate în 1821 în spirit contractualist, în sensul ideilor cantemiriene, așa cum erau sugerate, în opinia secolului al XVIII-lea, de „tratatele” încheiate cu Imperiul otoman, care stipulau plata tributului, ca semn al supunerii, în schimbul uzului drepturilor străvechi. Așezînd raporturile româno-otomane pe teme contractualist, memoriul legitimează dreptul la eliberare prin încălcările tratatelor de către Imperiul otoman.⁵⁷ În intervalul de pînă la Revoluția lui Tudor Vladimirescu problematica examinată de actele politice atestă o vizibilă influență a ideilor iluministe și o receptare selectivă a principiilor revoluției democratice. Iluminismul și ideile democratice se subsumează afirmării națiunii, ideii de recîștigare a independenței și, adiacent, ca o condiție a progresului, stimulează restructurarea instituțiilor. Ideologia politică din Principate înregistrează și un semnificativ fenomen osmotic, asimilînd ideile cristalizate în ambianța Transilvaniei. Integrarea spațiului românesc revoluției sud-est europene se împlinește prin urmare sub semnul dialogului iluminismului cu spiritul revoluției democratice.

În Transilvania, după ascendentul mișcării naționale din anii 1790-1792 îi urmează o epocă a refluxului activităților politice deschise. Renunțarea treptată la reforme, compromisul dintre nobile și imperiu, pe fundalul evenimentelor marcate de expansiunea spiritului revoluționar, instalarea reacțiunii și iraționalismului determină noi forme de manifestare a ideologiei politice. Astfel ultimul deceniu și primele două din secolul următor reprezintă în istoria spiritualității românești expansiunea iluminismului. După o perioadă în care activitatea politică se continuă la nivelul unei febrile activități polemice, de confruntare a opțiunilor politice și sociale divergente, cultura iluministă preia treptat sarcina înfăptuirii programului politic. Declanșată de Eder, prin publicarea textului *Supplexului* dimpreună cu note critice, mișcarea polemică a națiunilor privilegiate încredinează în esență postulatele românești.⁵⁸ Intelectualii români, în replică, redactează la rîndul lor mai multe disertații critice la notele lui Eder, cu dorința evidentă de a le face cunoscute.⁵⁹ Deși nepublicate, aceste replici învederează progresul ideologiei politice, îmbogățirea ei cu idei din sfera socialului, astfel încît programul politic românesc își asociază noi valențe.

⁵⁴ P. Teodor, *Romanian political Enlightenment*, p. 136.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Emil Vîrtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei „republici aristo-democraticești” în Moldova la 1802*, Buc, 1947, p. 32-37.

⁵⁷ Pompiliu Teodor, *Romanian political Enlightenment...*, p. 136-137.

⁵⁸ D. Prodan, *op. cit.*, p. 59-61.

⁵⁹ I. Pervain, *Responsum ad crism Josephi Caroli Eder ... (1791)*, în *Studii de literatură română*, Cluj, 1971, p. 42-72; Idem, *Combaterea notelor publicate la Cluj în 1791, cu privire la Petiția națiunii române*, p. 157-191.

Ilumiștii români, încrezători în rolul culturii în realizarea progresului, înfăptuiesc o diversă și sistematică operă de luminare, de difuzare a ideilor programului politic în societatea românească. Din elitar cum fusese iluminismul în perioada precedentă, noua epocă îi conferă semnificații sporite prin potențarea și diversificarea dialogului cu societatea.

Dezvoltând tendințe remarcate în amurgul acțiunii petiționale, când se făcuse observată orientarea spre atragerea în sfera mișcării naționale a elementului nonelitar, liderii mișcării prelungesc prin scrierile lor spiritul democratic.

În intervalul de timp dintre 1792 și 1821 cultura românească din Transilvania cîștigă în consistență datorită diversificării domeniilor de creație, adîncirii acestora prin noile cercetări istorice și filologice, la care se asociază o tot mai insistentă orientare spre filosofia raționalistă, spre domeniul științelor naturii datorită unei opere de traducere și prelucrare. Elementul nou pe care îl aduce răstimpul la care ne referim apare în planul istoriografiei, unde cuprinderea istoriei românilor în tratări unitare, neprovinciale, de la antichitate la epoca contemporană este tot mai evident. Principalele opere istorice se deschid însă problematicii politice, astfel că ele primesc un caracter tot mai accentuat militant. În egală măsură ele mărturisesc noi modalități de comunicare, tendințe de a cultiva genuri accesibile unui cerc mai larg de beneficiari. Samuil Micu, istoric reprezentativ al generației iluministe, își dovedește în *Scurtă cunoștință a istoriei românilor* adevărata vocație de Aufklärer. Adresată unor mai largi cercuri de beneficiari, istoria lui Micu devine purtătoarea ideologiei politice românești. Datorită conținutului ei de idei, considerat periculos, cenzura îi refuză aprobarea imprimării, astfel că singura cale de răspîndire a programului politic rămânea calea difuzării prin manuscrise. Samuil Micu și Gh. Șincai reușesc să publice în cele din urmă o versiune a istoriei românilor în *Calendarul de la Buda* pe anul 1806.⁶⁰ La început de secol, Petru Maior înscrie prin *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* (1812) o reușită de excepție, contribuind astfel substanțial la difuzarea programului politic în toate provinciile locuite de români. În general se poate afirma că în epoca Luminilor românești istoriografia a deținut primatul în amplul program de difuzare a ideologiei politice.

Filologia se integrează și ea prin operele ei reprezentative, răspîndirii ideilor iluminismului, avîndu-și aportul său fundamental la cultivarea limbii în spiritul ideii de comunicare cu societatea.

În această etapă de afirmare a culturii iluministe, filosofia raționalistă cîștigă un loc în ansamblul manifestărilor culturale prin publicarea unor opere reprezentative din filosofia wolfiană.⁶¹ Rezultat al erudiției deceniului precedent, traducerile lui Samuil Micu reușesc să fie cunoscute de cercuri mai largi intelectuale. Viziunea filosofică raționalistă colaborează în epoca posterioară mișcării *Supplexului* la potențarea spiritului critic al iluminismului.

Intellectualitatea românească incriminează, cu un plus de argumentație istorică și prin apelul tot mai insistent la criticismul iluminist, ideologia conservatoare, nobiliară, subliniind iraționalitatea și anacronismul sistemului politic transilvănean.

Spiritul critic, aplicat sistemului politic de stări privilegiate, se prelungește în respingerea în general a întocmirilor vechiului regim. La începutul deceniului ultim al secolului, desolidarizarea este totală de lumea feudală. O mărturisește una din scrierile polemice îndreptată împotriva unuia din criticii *Supplexului*. „În Ungaria și în Transilvania lucrurile s-au petrecut la fel ca în restul țărilor feudale, adică în vremurile acelea, de anarhie și dezordine, persoanele singuratice nu află sprijin la stăpînirea lipsită de putere, devenind astfel - rînd pe rînd - victimele unui vecin mai puternic.”⁶² Apelînd la analogii occidentale, la autorități ca Beaumanoir sau la istoricul iluminist Robertson, autorul replicii încriminează „Tirania noilor proprietari”, încercînd astfel să explice geneza societății feudale ardelenice și iraționalitatea sistemului politic, ai cărui purtători în cadrul regimului de stări erau nobilii. În consecință, își fac loc, în ambianța spiritului egalitar al revoluției democratice ideea reprezentării țăranimii în dietă, care astfel ar fi încetat să mai fie organismul reprezentativ al regimului de stări, întemeiat pe privilegiu. „Ca să se ia măsuri - se afirma în replica

⁶⁰ Samuil Micu, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, Buc, 1963, p. 135-157.

⁶¹ Ion Lungu, *Școala ardeleană*, București, 1978, p. 289-388.

⁶² I. Pervain, *Combaterea notelor publicate...*, p. 174.

pomenită - în vederea reprezentării țaranului sărac în dietă.”⁶³ Ideile vehiculate au o semnificație deosebită în raport cu opțiunile actelor reprezentative, preocupate esențial de sistemul politic.

Scrierile polemice indică un vocabular politic mai bogat, mai concordant cu evoluția spiritului de democrație. De acum noțiuni ca *cetățean*, *societate civilă*, *plebe*, *guvernământ*, *societate* („bürgerliche Gesellschaft”), *drepturi*, *imunități egale*, *orînduire feudală*, *reprezentare* („reprezentarea țaranului sărac”) sînt o reflectare directă a ascendentului socialului în ideologia politică românească. În 1804, într-un nou *Supplex*, noțiunea de națiune (*națion*) apare tot mai insistent, incluzînd semnificații evident etnice, actul referindu-se la episcopii acestui *națion*, fără discriminări confesionale. Conceptul de *națion* (în textul românesc), vrea să acopere atît o posibilă realitate constituțională, cît și o indiscutabilă realitate națională. De aceea conceptul de națion este dublat permanent de acela de neam român locuitor în Dacia (Dachia) care să cuprindă din Ardeal, Valachia, Moldovlahia și Banatul.”⁶⁴ Paralel continuă să apară concepte contractualiste „*învoială*” sau formulări tipic iluministe, ca „binele cel de obște” etc., dar prevalent se impune un întreg convoi semantic de factură socială: *nemeș*, *norod*, *robotă*, *slujbă*, „jugul robii”, „greutățile robii” „strașnică robotă”, „nemeșul un tiran (precum toți sînt)”. Semnificativă este frecvența noțiunii de *norod* (norodul unit) sau în formularea „Pentru că greutatea norodului niciodată nu vestește bucurie. Dară ușurarea și dreptatea norodului este temeiul stăpînirii.”⁶⁵

Se poate prin urmare observa cum în noile condiții restrictive, sub aspectul acțiunilor deschise, de anvergură națională, activitatea politică își caută noi căi de manifestare. Ea se retranspune în vechile cadre ecleziastice sau cum ne-o dovedește actul din 1804 apelează la căile practicii absolutiste sau la memorii confidentiale. Ele nu sînt însă mai puțin importante pentru ideologia politică românească, deoarece ne indică în continuare progresul viziunii naționale, cuprinderea în același cadru unic a românilor din Dacia („care se cuprindă din Ardeal, Valahia, Moldovlachia și Banatul”), accentuînd, totodată, semnificația momentului Mihai Viteazul, unificatorul provinciilor istorice românești. Este evident că la începutul secolului iluministii au în vedere și posibilitatea cuprinderii într-un corp unic național a tuturor românilor în cadrul imperiului austriac. „Ajutorul și dreptatea care vei face împărăția ta rumânilor nu numai va aduce pe acest credincios neam la îndoită dragoste către împărăția ta (de la care cu ostași și contribuția ai împărăția ta ajutoriu îndoit și întrit mai mult ca la celelalte neamuri din Ardeal), dară și lăcuiitorilor Valahii și Moldovlahii, fiind și lăcuiitorii acestor douo țări toți rumâni, li se va da prilej a căuta toate mijlocirile ca să se închine schiptrului împărății tale.”⁶⁶ Păstrînd orientarea generală imprimată mișcării naționale de *Supplex* și principiile stabilite de programul politic, mișcarea națională are tendința de a încorpora aspectele comunităților locale, îndeosebi cele sociale. Programul politic în evoluția lui de la *Supplex* la 1821 își asociază revendicări interesînd biserica, cu deosebire problemele statutului bisericii neunite, probleme educaționale stimulate de debaterile dietale, făurind planuri de dezvoltare a culturii naționale, prin școli etc. Progresul mișcării naționale este vizibil îndeosebi la nivelul comunităților românești locale care vehiculează vocabularul politic al ideologiei naționale. Pășind pe urmele comunității românești brașovene, comunitatea românească din suburbia orașului Sibiu în 1811 asaltează Magistratul cu revendicările lor. În general se agit problema libertății și egala îndreptățire a comunităților orășenești, aspectele sociale, statutul cetățenesc al acestora. Mișcarea comunităților românești este vizibilă încă într-o perioadă precedentă, în 1797, la Sebeș, paralel cu acțiunea comunităților săsești Rupea, Petrești, care la rîndul lor, asaltează forurile locale, Guberniul, cu petițiile lor. De acum vocabularul actului politic național proliferază în actele comunităților rurale, vehiculînd noțiunile și semnificațiile generale în sferele locale. Dovadă concepte ca: „legea naturală”, „egalitatea naturală”, „justiție distributivă”, pot fi regăsite în memoriile comunităților săsești. De remarcat că revendicările locale sînt motivate

⁶³ *Ibid.*, p. 186.

⁶⁴ D. Prodan, *Încă un Supplex Libellus românesc, 1804*, Cluj, 1970, p. 41.

⁶⁵ *Ibid.*, p. 81.

⁶⁶ *Ibid.*

cu referiri directe la starea națiunii, prin apelul la argumentele actelor reprezentative, spre ex. ideea participării la beneficii în proporție directă cu sarcinile prestate.⁶⁷

Progresul mișcării naționale poate fi urmărit în încercarea de reunire a celor două biserici, în 1798, „într-o soție primită”, cu alte cuvinte receptă sub raport politic.⁶⁸ Ascendenta ideilor naționale asupra discriminărilor confesionale este evident de acum în mișcarea politică. Semnificativ, în Banat conceptul de națiune română triumfă, și peste conceptul națiunii illirice. În general se remarcă un proces general de afirmare a ideii de națiune română și în provinciile din afara Marelui Principat al Ardealului incluse în Ungaria. Treptat, începând cu deceniul ultim al secolului afirmarea conștiinței naționale în părțile vestice ale spațiului românesc alimentează un program politic cuprinzător, incluzând școala, biserica, aspectele general culturale, cultivarea limbii în primul rând. Evoluția spre național, stimulată de ideile iluminismului ardelean, de opera lui Petru Maior, *Istoria pentru începuturile românilor în Dacia* (1821) se materializează într-o vastă mișcare culturală care cuprinde principalele centre orășenești, Oradea, Arad, Timișoara, Lugoj, Caransebeș, Lipova. Programul politic al românilor din părțile vestice, stimulat de ideile iluministe, își asociază noi valențe vizând statutul politic, drepturi pentru români în administrație, sistemul politic, justiție, un statut social ameliorat. Revendicările includ problemele sistemului de guvernământ, drepturile omului și cetățeanului, deopotrivă cu drepturile națiunii.⁶⁹ Începând cu 1816, unul din liderii românilor din Banat, Moise Nicoară, în petițiile sale, realizează un semnificativ progres în sfera ideologiei naționale. Vocabularul la care apelează este relevant pentru sinteza care se încheagă acum prin alăturarea la conceptele iluministe, *cultură, ignoranță* (crassissima ignorantiae), „*dreptul firei sau a naturei*”, *fericire, lumina*, a noțiunilor din sfera ideilor democratice: *civil, drept, datorințe, reprezentare, învoirea poporului, concentrarea puterilor, legi dumnezeiești, firești și politicești, fericirea poporului, omenire, cetățean, soțietate, datorințe corelative* etc.⁷⁰ Astfel în ambianța vieții românești din interiorul arcului carpatic ideologia politică parcurge de-a lungul a trei decenii o etapă hotărâtoare sub semnul iluminismului și ideilor democratice. Subordonat ideii de emancipare politică, iluminismul stimulează evoluția spre modern prin laicizarea culturii și integrarea în gândirea europeană, condiție sine qua non a organizării comunității românești pe temeuri naționale. Evoluția este semnificativă și prin depășirea confesionalului, proces care se adâncește continuu prin solidaritatea care se stabilește între ortodocși și greco-catolici, prin depășirea sistemului illiric. Românii ortodocși din Banat se regăsesc la începutul secolului al XIX-lea pe aceleași coordonate naționale cu românii ardeleni. Definitorie este însă și orientarea românilor din interiorul arcului carpatic spre comunitatea general națională care de pe acum ajunge un reper al ideologiei politice. Pasul substanțial înainte îl reprezintă însă pătrunderea ideii naționale în direcția comunităților urbane și rurale, datorită unui proces istoric care indică tendința de depășire a elitarului în ideologia politică românească. Iluminismul și valorile lui, îndrumate spre dialogul cu societatea, rămîne și acum în noua etapă un stimul al ideologiei naționale. Practica iluministă colaborează în continuare la structurarea modernă a societății românești. Progresul cultural preconizat, în ambianța ideilor preromantice și liberal timpurii de către iluminiștii români rămîne definitorie, formativă pentru noua pedagogie națională. Astfel în Transilvania și în Principate, evoluția spre național cîștigă evidență în ajunul revoluției din 1821, se fixează în programe politice îndreptate spre obținerea unui statut independent în raport cu Poarta otomană, în Moldova și Țara Românească, spre un statut politic de sine stătător în Transilvania și provinciile incluse în Ungaria. Noile ritmuri ale evoluției societății românești, după experimentul revoluției democratice în Principate, cu ecouri semnificative în Transilvania, contactele cu preromantismul și liberalismul timpuriu, raporturile tot mai strînse între climatul național din Moldova și Țara

⁶⁷ Gyémánt, L., *Integrarea țărănimii în mișcarea națională românească din Transilvania între 1790-1848*, în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie din Cluj*, 1980, p. 237.

⁶⁸ I. Lupșa, *O încercare de „reunire” a bisericilor românești din Transilvania la 1798*, în *Omagiu lui Ioan Lupșa*, Buc, 1943, p. 492-509.

⁶⁹ Nicolae Bocșan, *Studiu introductiv la Damaschin Bojincă, Scrieri. De la idealul luminării la idealul național*, Timișoara, 1978, p. XII-LIX.

⁷⁰ C. Bodea, *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național religioasă a românilor din Banat și Crișana. Partea I-a*, 1825, Arad, p. 298-348.

Românească și intelectualitatea transilvăneană conduc la definirea unei noi etape pe care o parcurge ideologia națională. Deși iluminismul continuă să stimuleze ideologia națională și după 1821, mișcarea politică câștigă noi și semnificative dimensiuni care se afirmă sub semnul unor idei contaminate precumpănitor de noile curente în evidentă afirmare în spațiul românesc. În special restaurarea domniilor pămîntene în Moldova și Țara Românească câștigă o valoare paradigmatică pentru românii din Transilvania. Înlăturarea regimurilor fanariote și evoluția spre organizarea unor instituții culturale naționale în Principate dinamizează viața politică la românii transilvăneni. În această nouă ambianță, în ideologia politică din interiorul arcului carpatic, ideea solidarității general românești depășește tot mai hotărît provincialul în avantajul ideii unității naționale.